

Ouder-kind communicatie over de dood met behulp van een prentenboek

Parental communication about death using a picture book

Communication, death,
death ambivalence, picturebooks & children

Juliëtte van Beek
S-1046059

Radboud Universiteit, Faculteit der Letteren

Afstudeerscriptie Communicatie- en Informatiewetenschappen

Eerste beoordelaar: Dr. L.M.C. Faro

Tweede beoordelaar: Dr. L.B.E. van Hal

Datum: 20 juni 2021

Voorwoord

Voor u ligt mijn afstudeerscriptie voor de Master Communicatie en Beïnvloeding. Van februari tot en met juni 2021 ben ik bezig geweest met dit scriptietraject. Ik kijk terug op een leerzame en mooie periode. Zo heb ik veel geleerd over het thema dood, communicatie, kinderen en de bijdrage van een prentenboek. Daarnaast heb ik veel geleerd over mijn eigen valkuilen en kwaliteiten die ik meeneem in mijn verdere loopbaan.

Bij deze wil ik mijn begeleider Laurie Faro bedanken voor de begeleiding en betrokkenheid. Zij stond altijd voor mij klaar om mee te denken en feedback te geven. Daarnaast wil ik alle respondenten bedanken die tijd hebben vrijgemaakt om mee te werken aan mijn scriptieonderzoek. Tot slot mijn lieve familie, vriendinnen en vriend die mij altijd moed wisten in te spreken om deze scriptie tot een goed einde te brengen.

Juliëtte van Beek

Nijmegen, 20 juni 2021

Samenvatting

In dit onderzoek is geëxploreerd in hoeverre er volgens de betrokken kinderen en hun ouders sprake is van *death ambivalence*; de situatie waarin zowel de dood onder ogen wordt gezien (*death facing*) als vermeden wordt (*death avoiding*) in het leven van kinderen. Daarnaast is geëxploreerd hoe ouder en kind communiceren aan de hand van een prentenboek over dood en rouw en in hoeverre een prentenboek volgens de kinderen en ouders kan helpen om een meer *death facing*-houding te ontwikkelen en zo het *beperkte taboe* rondom de dood te doorbreken.

Aanleiding hiervoor was dat uit eerder onderzoek een behoefte bleek naar manieren om dit taboe te doorbreken en het feit dat in eerdere studies naar de dood als *beperkt taboe* het perspectief van kinderen minimaal is onderzocht, terwijl zij juist worden geïdentificeerd als groep waarbij dit taboe gesignaleerd wordt (Paul, 2019).

Recente studies tonen aan dat een prentenboek uitnodigt tot sociale interactie en kinderen kan helpen zich voor te bereiden op het omgaan met de dood en het begrijpen van de dood en het rouwproces (Corr, 2000; Fletcher & Reese, 2005). Daarnaast blijkt voorlezen een nuttige manier om een zwaar onderwerp te bespreken omdat het verhaal op een genuanceerde manier wordt overgebracht (Scott, 2005). Deze bevindingen deden vermoeden dat bij het beïnvloeden van de *death facing*-houding een prentenboek kan helpen. Een prentenboek dat veel aandacht schenkt aan de dood en rouw en is gebruikt in deze studie is het boek *Altijd dichtbij* van Mark Janssen.

Aan de hand van een analyse van data verkregen uit 5 observaties van ouders en kinderen van 8, 9 en 10 jaar oud is onderzocht hoe er gecommuniceerd werd aan de hand van het prentenboek, welke communicatiestijlen er werden gehanteerd en wat voor een gesprekken er op gang kwamen over de dood naar aanleiding van het prentenboek. Aan de hand van een analyse van data verkregen uit 10 individuele interviews met zowel de ouders als kinderen is onderzocht welk perspectief de respondenten hadden op de elementen die van invloed zijn op het creëren van een *death facing*-houding en in hoeverre een prentenboek over dood en rouw kan bijdragen aan het ontwikkelen van een *death facing*-houding.

De belangrijkste bevindingen waren dat het thema dood in het leven van alle kinderen aan de orde was maar dat de sociale omgeving tegelijkertijd de dood deels niet erkende. Een prentenboek zou volgens zowel de ouders als kinderen een bijdrage kunnen leveren aan het creëren van een *death facing*-houding doordat het bemiddelt bij de ouder-kind communicatie, het voorziet in educatie, het helpt om te spreken over onderwerpen die ouders liever vermijden voor hun kind en het voorziet in informatie waar kinderen nieuwsgierig naar zijn.

Introductie

Nederland is al jarenlang aan het vergrijzen: het aandeel ouderen in de bevolking neemt toe. Deze vergrijzing zal op zijn beurt leiden tot een toename in het aantal mensen dat te maken krijgt met een sterfgeval (Clark et al., 2017). Daarnaast heeft de COVID-19 pandemie ertoe geleid dat het aantal sterfgevallen toeneemt (Lee, Jobe, Mathis & Gibbons, 2020). Het gegeven dat de dood steeds vaker onderdeel zal uitmaken van het leven van een kind maakt het bespreken van de dood met kinderen relevant. Ook Silverman (2000) beweert dat het belangrijk is het thema dood met kinderen te bespreken, aangezien de mate van communicatie (vaak versus weinig) van invloed is op de hoeveelheid kennis die kinderen hebben over de dood. Beperkte informatie over dood kan een negatieve invloed hebben op de rouwverwerking mocht het kind met verlies te maken krijgen (Silverman, 2000). Desondanks, wordt gesuggereerd dat er een 'limited taboo' (*beperkt taboe*) heerst omtrent het spreken over de dood (Walter, 1991). Walter (1991) verwijst met *beperkt taboe* naar de situatie waarin er in de samenleving groepen bestaan die niet of nauwelijks spreken over de dood. Kinderen behoren tot een groep in de samenleving voor wie dit *beperkte taboe* nog steeds geldt (Paul, 2019). Opmerkelijk is dat in studies naar de dood als *beperkt taboe* het perspectief van kinderen minimaal is onderzocht, terwijl zij juist worden geïdentificeerd als groep waarbij dit taboe gesignaleerd wordt (Paul, 2019).

Paul (2019) bracht nieuwe inzichten door de visie van kinderen in het doodstaboe-debat te bestuderen. Paul (2019) introduceert het conceptueel model 'Death ambivalence' om de relatie van kinderen met de dood te verduidelijken. Daarnaast draagt het model bij aan het beter kunnen reageren op de ervaringen van kinderen door aandacht te schenken aan fysieke, sociale, individuele en relationele elementen die relevant zijn in het leven van een kind. Paul (2019) definieert *death ambivalence* als een vorm van *beperkt taboe* dat zich uit in een dynamisch proces bestaande uit twee benadering van de dood. Enerzijds beschikken kinderen over een houding waarbij zij het thema dood onder ogen (willen) zien (*death facing*) anderzijds vermijden zij dit onderwerp juist (*death avoiding*). Door deze tegenstrijdige houdingen blijft er een *beperkt taboe* bestaan onder de groep kinderen. Paul (2019) benadrukt in haar studie dat wanneer de bovenstaande relevante elementen in het leven van een kind beïnvloed worden zij mogelijk het dynamische proces van *death ambivalence* veranderen.

Een interessante bevinding die is gebleken uit de elementen is dat de afkeer tegenover de dood voornamelijk voortkomt uit het sociale domein waar het kind deel van uitmaakt en dat de aantrekking veelal voortvloeit uit het kind zelf. Zo suggereert Paul (2019) dat kinderen hun

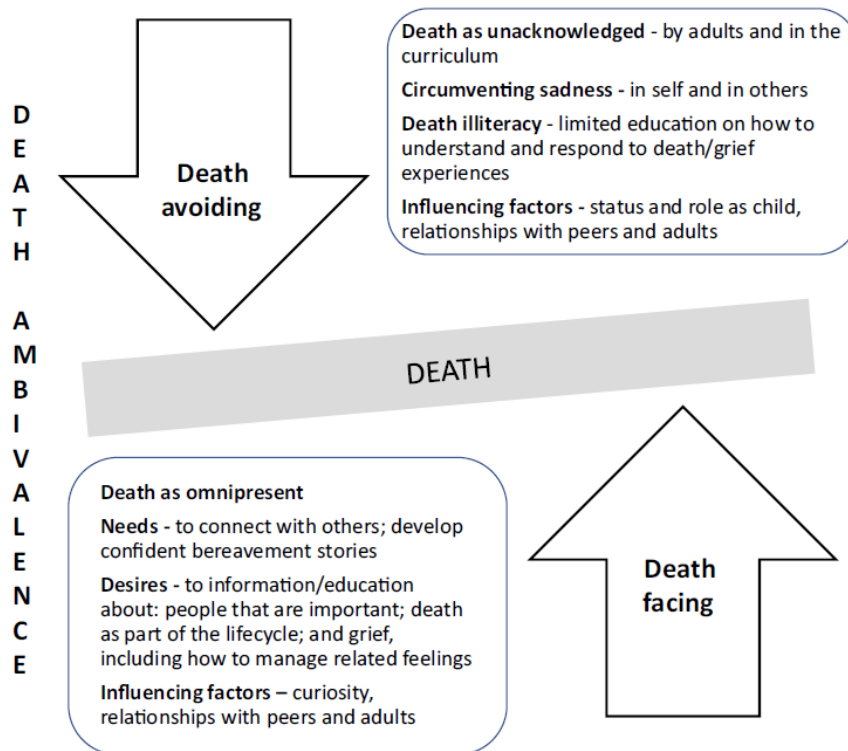
gedrag aanpassen op basis van hun relatie met de sociale omgeving maar ook op basis van de sociaal geconstrueerde normen. Uit onderzoek van Bronfenbrenner (1979) blijkt dat de sociale omgeving uit meerdere omgevingen bestaat. De kleinste en meest direct omgeving van een kind waaronder de ouders, broers en zussen, leraren en klasgenoten vormen de persoonlijke omgeving. De interacties en gedragingen binnen de persoonlijke omgeving zijn van cruciaal belang voor de ontwikkeling van een kind. Er kan dus van worden uitgegaan dat de ouders ook een cruciale rol spelen bij de houding die een kind ontwikkelt tegenover de dood. Daarom is ook de rol van de ouders in deze studie bestudeerd.

Volgens Fletcher en Reese (2005) nodigt een prentenboek over dood en rouw uit tot sociale interactie en kan kinderen helpen zich voor te bereiden op het omgaan met de dood en het begrijpen van de dood en het rouwproces (Corr, 2000). Deze bevindingen doen vermoeden dat bij het beïnvloeden van de *death facing*-houding een prentenboek kan helpen. Een prentenboek dat veel aandacht schenkt aan de dood en rouw is het boek *Altijd dichtbij* van Mark Janssen.

Een prentenboek is geschikt om voor te lezen aan een kind en zo sociale interactie op te roepen (Fletcher & Reese, 2005). Deze communicatie is nuttig aangezien de communicatie tussen ouder en kind als belangrijkste bron van informatie over de dood voor een kind wordt gezien (Glass, 1991; Grollman, 1967). Daarnaast speelt deze communicatie een belangrijke rol in hoe kinderen zelf praten over de dood en hoe zij dit gaan doen wanneer ze volwassen zijn (Irizarry, 1992; Crase & Crase, 1982). De rol van ouder-kind communicatie (die mogelijk geactiveerd wordt door een prentenboek) is dus medebepalend voor welke houding (*death facing* versus *death avoiding*) een kind zal ontwikkelen.

Het feit dat de dood een steeds groter onderdeel zal uitmaken van het leven van een kind maar er toch nog een *beperkt taboe* bestaat rondom het communiceren over de dood met kinderen maakt het interessant om te onderzoeken hoe kinderen en hun ouders een meer *death facing*-houding kunnen ontwikkelen door middel van ouder-kind communicatie. Deze studie richt zich daarom op hoe ouders en kinderen communiceren aan de hand van het prentenboek *Altijd dichtbij* en hoe het communicatieproces en een prentenboek over dood en rouw volgens kinderen en hun ouders van invloed kan zijn op het bevorderen van de *death facing*-houding en het reduceren van de *death avoiding*-houding (Paul, 2019).

Beperkt taboe en doodsambivalentie

Figuur 1. *Death ambivalence model* (Paul, 2019).

Kennis over dood en rouwprocessen wordt door kinderen verkregen via diverse bronnen. Paul (2019) introduceert het conceptueel model '*Death ambivalence*' (Figuur 1) om de houding van kinderen ten opzichte van de dood te verduidelijken. Het model omschrijft beide houdingen (*death facing* versus *death avoiding*) van kinderen tegenover de dood als een dynamisch proces. Paul (2019) benadrukt in dit proces vooral de rol van *sociologische ambivalentie* wat gedefinieerd wordt als 'structureel gecreëerde tegenstellingen die door individuen worden ervaren in hun interactie met anderen' (Condis & McMullin, 2002, p. 559). Daarnaast bespreekt het model de sociale normen, relaties en individuele behoeften (elementen) die van invloed zijn op beide houdingen.

Enerzijds zorgen diverse elementen ervoor dat kinderen het thema dood onder ogen (willen) zien en aantrekking tot het thema dood ervaren (*death facing*). Dit komt ten eerste door het element *death as omnipresent* (hierna: dood is overal aanwezig) in het leven van een kind; in de directe omgeving, in de boeken en in de media. Zo kijken kinderen tussen de 8 en 10 jaar gemiddeld 1.5 uur naar een beeldscherm waarbij de dood meermaals in onder andere Disneyfilms voorkomt (Cox, Garrett & Graham, 2004; Olland, z.d.). Dit maakt de dood een normaal onderdeel in het leven van een kind (Coombs, 2014; Davies, 2017; Mahon, Goldberg & Washington, 1999). Daarnaast beschouwt Paul (2019) diverse *needs* als element; kinderen

hebben de behoefte om zich te verbinden met andere en daarbij rouwverhalen te delen. Bovendien omschrijft Paul (2019) *desires* zoals de wens om meer educatie te ontvangen over de dood, rouw en het omgaan met gerelateerde gevoelens. Jackson en Colwell (2001) en Mahon et al. (1999) benadrukken de belangrijke rol die school speelt in het educatieproces over de dood vanwege het feit dat de school een cruciaal onderdeel is in de leefwereld van de meeste kinderen. Mahon et al. (1999) merken op dat 75% van de leraren van mening is dat doodseducatie thuishoort in het onderwijs. Daarnaast omschrijft Paul (2019) de wens van kinderen om in een meer algemene zin te praten over de dood als een onderdeel van het leven. Tot slot benoemt Paul (2019) overige *influencing factors* zoals de nieuwsgierigheid van het kind naar dit thema en de relaties die het kind heeft met leeftijdsgenoten en volwassenen.

Anderzijds vermijden kinderen het thema dood in hun leven en ervaren kinderen juist afkeer tot dit onderwerp (*death avoiding*) door diverse elementen. Ten eerste het element *death as unacknowledged*; (hierna: dood wordt niet erkend) door veel volwassenen in de omgeving van een kind. Daarnaast het element *circumventing sadness*; (hierna: kinderen willen verdriet omzeilen) zowel van zichzelf als van anderen. Het onderwerp dood en het bespreken van dit thema leidt vaak tot verdriet. Verder het element *death illiteracy*; (hierna: beperkte educatie over de dood, rouw en rouwverwerkingen) resulteert in een *death avoiding*-houding. Deze beperkte educatie is mogelijk het gevolg van het feit dat leraren de impact van de dood op kinderen onderschatten (Atkinson, 1980), men de dood ‘te persoonlijk’ vindt om te bespreken op scholen (Rosenthal, 1981) en de wens van leraren en ouders om kinderen te beschermen tegen pijn (Gaffney, 1988). Tot slot omschrijft Paul (2019) overige *influencing factors* zoals het besef van de status als kind en de rol die je hebt als kind in relatie tot volwassenen.

De hierboven genoemde elementen dragen bij aan de situatie waarin het thema dood in het leven van een kind uit een dynamisch proces bestaat dat uitmondt in een *death facing*-houding en een *death avoiding*-houding die samen een *beperkt taboe* vormen. Zoals in de aanleiding opgemerkt is het belangrijk om stil te staan bij het feit dat de afkeer tegenover de dood voornamelijk voortkomt uit het sociale domein waar het kind deel van uitmaakt en dat de aantrekking veelal voortvloeit uit het kind zelf. Ouders blijken een cruciale rol te spelen voor de ontwikkeling van een kind (Bronfenbrenner, 1979). Er kan dus van worden uitgegaan dat de ouders ook een cruciale rol spelen bij de houding die een kind ontwikkelt tegenover de dood. Daarom is ook de rol van de ouders in deze studie bestudeerd.

Ouder-kind communicatie over de dood

Een belangrijk element voor de relatie van kinderen met de dood is het ouder-kind communicatieproces over dit thema. Zo wordt deze communicatie gezien als de belangrijkste bron van informatie voor een kind (Glass, 1991; Grollman, 1967). Effectieve ouder-kind communicatie definiëren Riesch, Andersom en Krueger (2006) als een manier die openheid van gevoelens en gedachten vergemakkelijkt en conflicten beheerst middels open, eerlijke en initiatiefrijke communicatie. Uit onderzoek van Davies (1998) blijkt dat het voor zowel ouder als kind belangrijk is om over gevoelige onderwerpen zoals de dood te communiceren op een open en eerlijke wijze. De term *open communicatie* verwijst in dit onderzoek naar de communicatie waarin men vragen beantwoordt en een breed aanbod van gevoelens, gedachten en behoeften bespreekt en een ruimdenkende houding heeft (Goldsmith & Domann-Scholz, 2013; Bretherton, 1990, 1993).

Binnen de ouder-kind communicatie kan onderscheid worden gemaakt in verschillende communicatiestijlen. Zo blijken vaders een assertieve communicatiestijl te hanteren en moeders een affliatieve communicatiestijl (Shinn & O'Brien, 2008; Leaper, 1991). De assertieve communicatiestijl karakteriseert zich door aandacht te vestigen op het zelf, de ideeën van de gesprekspartner te beïnvloeden en het onderbreken van de gesprekspartner om het gesprek naar de eigen ideeën te sturen (Leman, Ahmed & Ozarow, 2005). De affliatieve communicatiestijl karakteriseert zich door te focussen op 'de ander' en stimuleert ideeën en betrokkenheid van de gesprekspartner (West & Zimmerman, 1977). Zelf communiceren kinderen met hun ouders eerder via de assertieve communicatiestijl (Shinn & O'Brien, 2008).

De wijze waarop ouders spreken over de dood speelt een belangrijke rol voor hoe kinderen de dood begrijpen en zelf spreken over de dood (Irizarry, 1992; Crase & Crase, 1982). Zo toont Irizarry (1992) aan dat kinderen de dood van hun opa uitlegden op de wijze die ze van hun ouders hadden meegekregen, zelfs wanneer de kinderen deze beschrijving niet begrepen of het er niet mee eens waren. Daarnaast is de kwantiteit van communicatie (vaak versus weinig) van invloed op de hoeveelheid kennis die kinderen hebben over de dood. Beperkte informatie over dood kan een negatieve invloed hebben op de rouwverwerking (Silverman, 2000).

Ondanks de urgentie van het bespreken van de dood blijkt dat er nog steeds volwassenen zijn die het lastig vinden dit thema te bespreken met kinderen (*beperkt taboe*). Tevens blijken de elementen uit het *Death ambivalence model* van Paul (2019) in deze communicatieprocessen naar voren te komen.

Uit onderzoek van Toller en McBride (2013) naar ouder-kind communicatie over de dood blijkt dat ouders het belangrijk vonden dat het kind begrip heeft van de dood en dat hier open over gecommuniceerd wordt, maar tegelijkertijd het kind wilden beschermen tegen mogelijke problematiek die bij de dood komt kijken. Daarom deelden ouders niet alle details over de manier waarop de persoon was overleden. De ouders waren van mening dat dit niet geschikt was voor kinderen (Toller & McBride, 2013). Zo denken ouders altijd eerst na over de risico's en voordelen van het delen van informatie over de dood met kinderen (Petronio, 2002). Bowen (2004) suggereert dat ouders details over de dood vermijden vanwege de automatische emotionele reflex van de mens om zichzelf te beschermen tegen de angst en het van slag brengen van de andere persoon. Andere redenen om de details over de dood te vermijden voor kinderen die in verschillende studies worden beweerd zijn: om het kind te beschermen (Meyers & Pitt, 1976; Reisler, 1977), het ongemak van ouders om om te gaan met de rouw van kinderen te vermijden (Formanek, 1974) of de overtuiging dat de dood geen onderdeel mag uitmaken van het leven van een kind (Mahon et al., 1999). Zo suggereren Schoen, Burgoyne en Schoen (2004) dat ouders het idee hebben dat de dood geen echte betekenis heeft voor kinderen en dat kinderen niet goed om kunnen gaan met de emoties die bij rouw komen kijken. Het vermijden van details hangt mogelijk samen met het beïnvloedende element *status als kind* die Paul (2019) omschrijft voor *death avoiding*. Daarnaast zorgt deze beperkte informatie mogelijk voor *beperkte educatie over de dood, rouw en rouwverwerkingen* wat een element was van *death avoiding* uit het model van Paul (2019).

Cotton en Range (1990) en Rosengren, Gutiérrez en Schein (2014) tonen daarnaast aan dat ouders het onderwerp 'dood' niet met hun kinderen bespreken tóts zij hiertoe gedwongen worden door onder andere de dood van een huisdier of een persoon die dichtbij staat. Het vermijden van het thema dood hangt mogelijk samen met het element *dood als niet erkend* dat Paul (2019) omschrijft als beïnvloedend element voor de houding *death avoidance* van kinderen. Reisler (1977, p. 332) stelt; 'het zijn meestal de remmingen en beschermende neigingen van volwassenen die de misvatting versterken dat het ongezond is voor een kind om openlijk nieuwsgierig en angstig te zijn voor de dood'.

Om de elementen uit het *Death ambivalence model* van Paul (2019) te beïnvloeden, kan een narratief (verhaal) in een prentenboek mogelijk bijdragen. Een narratief bevordert open communicatie en kan zo ondersteunen bij het ouder-kind communicatieproces (Corr, 2000), wat op zijn beurt kan leiden tot het bevorderen van de *death facing*-houding en het reduceren van de *death avoiding*-houding.

Prentenboeken

Het unieke karakter van een prentenboek is gebaseerd op de verbinding van twee communicatieniveaus: het visuele en verbale niveau (Nikolajeva & Scott, 2001). Zo blijken voor kinderen illustraties in het proces van betekenisgeving belangrijker te zijn dan tekst (Wiseman, 2012).

Een prentenboek nodigt uit tot sociale interactie (Fletcher & Reese, 2005) en biedt voor ouders een kans om de dialoog met het kind aan te gaan wanneer zij het prentenboek samen lezen (Zevenbergen & Whitehurst, 2003). Zo blijkt uit onderzoek van Scott (2005) voorlezen een nuttige manier te zijn om een zwaar onderwerp te bespreken, omdat het verhaal op een genuanceerde manier wordt overgebracht. Op deze manier kan een prentenboek een bijdrage leveren aan het beïnvloeden van het element *dood als niet erkend* uit het model van Paul (2019).

Daarnaast merkt Kwant (2011) op dat kinderen basisemoties en complexe emoties van personages in verhalen kunnen leren herkennen door het voorlezen van een prentenboek en te praten over de inhoud. Stichting Lezen (2020) heeft verder gewezen op het feit dat kinderen leren hun eigen emoties onder woorden te brengen door het voorlezen van prentenboeken met sociaal-emotionele thema's. Tot slot bevorderen verhalen open communicatie (Corr, 2000, 2004) wat als belangrijke wijze van communiceren over gevoelige onderwerpen wordt gezien (Davies, 1998). Zo kan deze interactie bijdragen aan de behoeften vanuit kinderen om *verhalen te delen over de dood* en zich op deze manier te *verbinden met anderen* uit het model van Paul (2019).

Tevens kan een prentenboek bijdragen aan het verbeteren van het element; *bepaalde educatie over de dood, rouw en rouwverwerkingen* en de wens om meer *informatie en educatie* te ontvangen over de dood als onderdeel van het leven, rouw en het omgaan met gerelateerde gevoelens uit het model van Paul (2019). Zo kan een prentenboek kinderen helpen zich voor te bereiden op het omgaan met de dood en het begrijpen van de dood en het rouwproces (Corr, 2000). Bij het bespreken van de dood hoort ook het bespreken van emoties en het leven na de dood. Hierbij is het belangrijk dat een kind leert hoe zij een betekenisvolle band met de overledene in stand kan houden zonder dat dit de ontwikkeling van het kind belemmert (Baker & Sedney, 1992). De term *continuing bonds* (blijvende verbondenheid) speelt hierbij een belangrijke rol. Ook kan een prentenboek indirect advies geven als een kind een dierbare heeft verloren (Cor, 2000, 2004; Guy, 1993).

In dit onderzoek wordt het prentenboek *Altijd dichtbij* behandeld, aangezien de dood, rouwverwerking en bijbehorende gevoelens er uitgebreid in besproken worden. In het boek staat de dood van een oma en rouwverwerking van een kind centraal. Voor kinderen is het

aannemelijk dat zij als hun eerste verlieservaring is met een grootouder, dit maakt dit onderwerp en dit prentenboek relevant.

Vraagstuk

De snelle toename van sterfgevallen door de vergrijzing en de COVID19 pandemie heeft ertoe geleid dat de dood steeds vaker onderdeel zal uitmaken van het leven van een kind. Deze toename in sterfgevallen maakt het bespreken van de dood met kinderen relevant. Echter blijkt er een *beperkt taboe* te bestaan omtrent het bespreken van de dood en rouw met kinderen (Paul, 2019). Onderzoek wijst uit dat het open bespreken van dit thema allesbepalend is voor de kennis die kinderen hebben over dit thema wat op zijn beurt van invloed is op de het begrip van de dood, de rouwverwerking en de wijze waarop kinderen omgaan met verlies en anderen kunnen steunen in dit rouwproces (Silverman, 2000; Sedney, Baker & Gross, 1994; Holland, 2008; Ribbens McCarthy, 2006). Het lijkt dus belangrijk om open te communiceren over de dood met kinderen.

De centrale probleemstelling is dan ook het feit dat kinderen behoren tot de groep waarvoor het *beperkte taboe* geldt. Dit heeft als gevolg dat er nog steeds volwassenen zijn die niet of nauwelijks communiceren over de dood met kinderen waardoor ook kinderen zelf het thema dood regelmatig vermijden. Het vermijden van dit thema is zorgelijk aangezien het communiceren over en onder ogen zien van de dood juist belangrijk is voor het doorlopen van het rouwproces bij een eventueel verlies en het vergaren van kennis over de dood (Paul, 2019).

Deze zorgelijke consequenties maken het relevant te bestuderen hoe de houding omtrent dood als *beperkt taboe* van kinderen en hun ouders kan worden bijgesteld. Dit is nog niet eerder onderzocht in Nederland. Een prentenboek kan hier mogelijk aan bijdragen doordat zij onder andere uitnodigt tot sociale interactie (Fletcher & Reese, 2005).

Daarom is het beoogde doel van dit onderzoek om te achterhalen hoe ouders en kinderen een prentenboek over de dood voorlezen, hoe zij naar aanleiding van het prentenboek communiceren en hoe een prentenboek voor kinderen en hun ouders bij kan dragen aan het doorbreken van het *beperkte taboe*. Dit leidt tot de volgende onderzoeksvraag en deelvragen:

Hoe verloopt de communicatie over dood en rouw tussen ouder en kind aan de hand van het prentenboek *Altijd dichtbij*?

Daaropvolgend worden de verdiepende vragen gesteld:

Hoe kan het communicatieproces aan de hand van een prentenboek over dood en rouw zoals *Altijd dichtbij* volgens **kinderen** bijdragen aan het bevorderen van de *death facing*-houding? (en het reduceren van de *death avoiding*-houding)?

Hoe kan het communicatieproces aan de hand van een prentenboek over dood en rouw zoals *Altijd dichtbij* volgens **ouders** bijdragen aan het bevorderen van de *death facing*-houding? (en het reduceren van de *death avoiding*-houding)?

Figuur 2. Hoofd- en deelvragen.

In de deelvragen worden diverse Engelse termen gebruikt die als volgt gedefinieerd worden:

Death facing: wordt gedefinieerd als de houding van kinderen waarin zij het thema dood onder ogen willen zien en aantrekking voelen tot het thema dood.

Death avoiding: wordt gedefinieerd als de houding van kinderen waarin zij afkeer ervaren tot het thema dood en dit vermijden.

Figuur 3. Engelse termen.

Dit onderzoek biedt een relevante toevoeging aan wetenschappelijke literatuur doordat zij het perspectief van de kinderen zélf meeneemt. Opmerkelijk is namelijk dat in studies over dood als *beperkt taboe* kinderen zelf nauwelijks worden betrokken, terwijl zij juist worden geïdentificeerd als groep waarbij dit taboe gehandhaafd wordt. Daarnaast bereidt het de literatuur uit doordat het onderzoek wordt uitgevoerd in Nederland. Op deze manier verschaft deze studie meer inzichten over dit verschijnsel in Nederland; zowel vanuit het perspectief van kinderen als van ouders.

Method

De studie maakte gebruik van een kwalitatieve onderzoeksmethode om inzicht te krijgen in hoe de ouders en kinderen samen communiceren over de dood aan de hand van een prentenboek, hoe zij beiden het thema dood in het leven van het kind ervaren en hoe zij beiden denken over de bijdrage van een prentenboek, met als thema dood en rouw, aan het bevorderen van de *death facing*-houding van kinderen. In het boek ‘*Analyseren in kwalitatief onderzoek*’ omschrijven Boeije en Bleijenbergh (2019) kwalitatief onderzoek als een methode waarbij het doel is om het onderwerp van het onderzoek met de juiste begrippen te beschrijven en te begrijpen wat er afspeelt. Kwalitatief onderzoek wordt gekenmerkt door de interesse in de betekenissen die mensen geven aan hun ervaringen. Ook stelt deze methode centraal om diverse gezichtspunten van de betrokkenen te bestuderen (Boeije & Bleijenbergh, 2019). Tevens laat kwalitatief onderzoek toe om de gedachtegang van kinderen te verkennen, kaderen en verdiepen (Adlit, 2016). Aangezien het in deze studie relevant was het perspectief van zowel ouders als kinderen te betrekken, het nuttig was te begrijpen hoe zij samen communiceren over dit thema en het essentieel was te begrijpen wat hun houding was en welke betekenis zij gaven aan het thema dood en de meerwaarde van een prentenboek werd de kwalitatieve onderzoeksmethode ingezet.

Onderzoeksgroep

Vanuit zowel het perspectief van het kind als de ouder is informatie verkregen over hoe zij het voorleesproces aan de hand van het prentenboek *Altijd dichtbij* ervaren en wat hun perspectief was op de elementen die de *death facing*-houding bepalen uit het model van Paul (2019). Daarnaast is bevraagd hoe zij beiden denken over de bijdrage die een prentenboek met dood en rouw als thema kan leveren aan het bevorderen van de *death facing*-houding van kinderen. De *death facing*-elementen bestaan uit: de ervaring dat de dood overal aanwezig is in het leven van een kind, de behoefte van kinderen om zich te verbinden met andere en daarbij sterke rouwverhalen te delen, de wens van kinderen om meer educatie te ontvangen over de dood, rouw en het omgaan met gerelateerde gevoelens, de wens om geïnformeerd te worden wanneer een (voor hen) belangrijk persoon is overleden, de wens om in meer algemene zin te praten over de dood als een onderdeel van het leven en het perspectief van de kinderen en hun ouders op het beïnvloedende element nieuwsgierigheid naar dit thema en de relaties die het kind heeft met leeftijdsgenoten en volwassenen. Daarnaast was het relevant inzicht te verkrijgen in het perspectief van kinderen en hun ouders op de elementen die de *death avoiding*-houding bepalen: de ervaring van het kind dat de dood niet erkend wordt door veel

volwassenen in de omgeving van het kind, de behoefte van het kind om verdriet te willen omzeilen van zowel zichzelf als van anderen, de beperkte educatie die kinderen hebben over de dood, rouw en rouwverwerkingen en tot slot het perspectief op de overige beïnvloedende elementen zoals het besef van de status als kind en de rol die je hebt als kind in relatie tot volwassenen.

Om hier over te spreken was het een voorwaarde dat kinderen begrepen wat ‘dood’ is. Volgens Speece en Brent (1984) ontwikkelen kinderen het begrip van de dood tussen de 7 en 10 jaar en treedt een volledig begrip de dood op wanneer zij 10 jaar zijn. Op basis van het leerjaar waarin deze kinderen gemiddeld zitten (groep 6) is een selectie gemaakt. Hierdoor zijn er ook kinderen van 9 jaar meegenomen in het onderzoek. In verband met de haalbaarheid zijn uiteindelijk ook 8- jarige kinderen betrokken. Om de invloed van geslacht mee te nemen in het onderzoek zijn er zowel jongens (n=2) als meisjes (n=3) betrokken. Naast de kinderen werd ook een van hun ouders betrokken als participant. De groep ouder-participanten bestond zowel uit vaders (n=2) als moeders (n=3), om ook hier het geslacht mee te nemen en verbanden te kunnen leggen met de communicatiestijl.

Instrumentatie

Observaties

Om te beginnen werden er vijf teams (moeder en dochter (n=2), moeder en zoon (n=1), vader en dochter (n=1) en vader en zoon (n=1) fysiek geobserveerd om te zien hoe zij samen het prentenboek lezen en welke communicatie er ontstond. Observatie kan omschreven worden als ‘het zorgvuldig en aandachtig waarnemen van verschijnselen met als doel de verschijnselen zo nauwkeurig mogelijk te leren kennen’ (Terwel, 1978, p. 170). Observatie bleek een passende methode te zijn voor dit onderzoek. In dit onderzoek stonden namelijk 8 tot 10-jarige kinderen centraal. Volgens Adlit (2016) neemt rond een leeftijd van 10 jaar de neiging om sociaal wenselijk te antwoorden toe. Een observatie is een methode om dit sociaal wenselijk antwoorden te omzeilen aangezien de onderzoeker deelneemt aan het sociale leven van de onderzochten, wat directe waarnemingen mogelijk maakt (Hammersley & Atkinson, 2007).

Voorafgaand werden eerst enkele eenvoudige vragen gesteld om het kind op zijn/haar gemak te stellen en een band op te bouwen. Vazques-Sánchez et al. (2019) tonen aan dat resultaten sterk beïnvloed kunnen worden door band tussen de onderzoeker en kinderen. Vervolgens werd kort geïntroduceerd wat het kind en zijn ouder gingen doen. Wanneer er geen vragen meer waren startten ouder en kind met het lezen van het prentenboek *Altijd dichtbij*. Dit lezen zij op de manier die voor hen gebruikelijk was in hun eigen huis; een gevoel van

vertrouwen is voor kinderen belangrijk (Adlit, 2019). Aangezien de onderzoeker fysiek aanwezig was bij het voorleesproces, maakte zij deel uit van het onderzoeksinstrument. Om de betrouwbaarheid te waarborgen bevond de onderzoeker zich tijdens dit voorleesproces uit het gezichtsveld van ouder en kind. Op deze manier werd de onderzoeker zo ‘onzichtbaar’ mogelijk gemaakt, waardoor de participanten er minder bij stilstonden dat de onderzoeker aanwezig was bij het voorleesproces. Wanneer ouder en kind begonnen met lezen, startte de onderzoeker met de ongestructureerde observatie om het sociale verschijnsel zo open mogelijk te benaderen. Volgens Bleijenbergh (2019) is het hierbij wel belangrijk enkele *sensitizing concepts* te bepalen om toch enige focus aan te brengen (Bijlage A). Zo werd er gelet op elementen die de *death avoiding*-houding en de *death facing*-houding bepalen en of deze te zien waren tijdens het communicatieproces. Daarnaast werd er gelet op de manieren waarop ouder en kind communiceerden zoals of er open communicatie plaatsvond en of de affliatieve en assertieve communicatiestijlen zich voordeden. Tot slot toont de Gezondheidsraad (2000) aan dat aandachtsproblemen vier keer vaker voorkomen bij jongens dan bij meisjes. Er was dan ook bewust gelet op of zowel jongens als meisjes aandachtig het prentenboek lezen. De *sensitizing concepts* zijn later ook behulpzaam geweest bij het analyseproces. Wanneer het voorleesproces was afgelopen bedankte de onderzoeker beide participanten en ging zij na een korte pauze verder met de fysieke interviews.

Individueel interview met kinderen en ouders

In de interviews werd aan kinderen en hun ouders gevraagd hoe zij het voorleesproces van het prentenboek hebben ervaren, wat hun perspectief was op de factoren in het *Death ambivalence model* van Paul (2019) en in hoeverre een prentenboek over dood en rouw zoals *Altijd dichtbij* kan helpen om de *death facing*-houding te bevorderen.

Een interview wordt omschreven als: ‘een gespreksvorm waarin een persoon - de interviewer - zich bepaalt tot het stellen van vragen over gedragingen, opvattingen, houdingen en ervaringen ten aanzien van bepaalde sociale verschijnselen, aan één of meer anderen - de participanten of geïnterviewden - die zich voornamelijk beperken tot het geven van antwoorden op die vragen’ (Maso, 1987, p. 63). Deze methode biedt de mogelijkheid om over het sociale leven te leren in taal vanuit de perspectieven van de participanten (Bleijenbergh, 2019). Adlit (2016) suggereert dat interviews met kinderen de mogelijkheid creëren om op een specifiek onderwerp dieper in te gaan. Dit is volgens Adlit (2016) nuttig wanneer je individuele ervaringen, percepties en gevoelens wenst te bevragen. Daarnaast veronderstelt Adlit (2016)

dat een interview een goed middel is voor het bespreken van gevoelige onderwerpen met kinderen.

Op basis van de centrale elementen in het *Death ambivalence model* van Paul (2019) werden de interviews opgebouwd (Bijlage B). De interviewvragen zijn geïnspireerd door de interviewvragen uit de studie van Paul (2019). Daarnaast werd tijdens het interview rekening gehouden met diverse aanbevelingen uit eerdere literatuur over kwalitatief onderzoek. Zo werd het interview duidelijk geïntroduceerd. Bleijnbergh (2019) stelt dat de introductie belangrijk is bij interviews. Daarom was het doel om tijdens de interviews in de introductie alle vragen weg te nemen over de context van het gesprek. Daarnaast werd er duidelijk gemaakt wie de onderzoeker is en waarom zij dit gesprek wilde voeren.

Wanneer er geen vragen meer waren startte de onderzoeker met het individuele interview met het kind. Tijdens dit interview werd rekening gehouden met de aanbevelingen van Adlit (2016) om het interview goed te laten aansluiten bij kinderen. Zo werd het interview opgesplitst in verschillende subsecties. Dit werd gedaan per onderdeel; prentenboek, dood en communicatieproces. Daarnaast werd het interview geleidelijk opgebouwd, en werd gestart met eenvoudige vragen om het kind op zijn/haar gemak te stellen. Tevens kan het lastig zijn een vertrouwensband op te bouwen met een kind (Adlit, 2016). Wel suggereert Adlit (2016) dat het belangrijk is om kinderen vertrouwen te geven zodat ze hun gedachten zullen delen. Daarom vond het interview plaats bij het kind thuis en werden goed of fout vragen vermeden.

Na het interview met het kind werd ook de ouder geïnterviewd over hoe hij/zij het voorleesproces van het prentenboek ervaarde, hoe hij/zij met zijn/haar kind communiceert over de dood, wat zijn/haar perspectief is op de thema's in het *Death ambivalence model* in het leven van hun kind (Paul, 2019) en in hoeverre een prentenboek over dood en rouw kan helpen om de *death facing*-houding te bevorderen.

Aangezien de onderzoeker aanwezig was bij de interviews, maakte zij deel uit van het onderzoeksinstrument. Om de betrouwbaarheid te waarborgen probeerde de onderzoeker suggestieve vragen te vermijden en zo objectief mogelijk te blijven.

Prentenboek Altijd dichtbij

Het prentenboek dat fungeerde als onderzoeksinstrument is het boek *Altijd dichtbij* van Mark Janssen. In het verhaal heeft een jongetje genaamd Babu zijn oma verloren die hij heel erg mist. Hij leert in het verhaal om te gaan met het gemis en langzaam gaat hij de verschijning van zijn oma zien. Babu ziet tekenen van liefde, aandacht en aanwezigheid van zijn oma zoals in een glimlach, een vogeltje, een aapje of een vis. Zijn oma is in lijve niet meer aanwezig is, maar

wel in andere vormen. De illustraties bestaan uit zwart-witte potloodtekeningen waarbij het verhaal zich afspeelt in Nepal. Onder deze tekeningen bevindt zich een witte strook met eenvoudige poëtische teksten. Volgens Janssen is dit prentenboek een effectief middel om troost en hoop te bieden voor zowel jong (vanaf ca. 5 jaar) als oud (Lemniscaat, z.d.). Tevens is er gekozen voor dít prentenboek, omdat het niet alleen de dood bespreekt maar ook aandacht schenkt aan de gevolgen van de dood zoals rouw, rouwverwerking en de gevoelens die hierbij komen kijken. Ook het centrale onderwerp waarin een grootouder overlijdt, zal herkenbaar zijn voor kinderen en maakt dat is gekozen voor dit prentenboek. In Bijlage C is een transcript van het verhaal te vinden.

Procedure

Vooraf aan het onderzoek was het onderzoeksplan voorgelegd aan de *Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen van de Radboud Universiteit* die het heeft goedgekeurd. Vervolgens werd via het persoonlijke netwerk contact opgenomen met diverse mogelijke participanten. Wanneer de participanten aangaven open te staan om mee te werken, werd de ouders de informatiebrief per email toegezonden (Bijlage D). Wanneer de ouders aangaven dat zowel het kind als zichzelf wilden deelnemen, werd het toestemmingsformulier (Bijlage E) toegestuurd die de ouders ondertekend retour mailden. Tot slot werd telefonisch een afspraak gemaakt met de ouders voor zowel het observatiemoment als de afzonderlijke interviewmomenten met het kind en de ouder. Tijdens dit telefoongesprek werden aan de ouders enkele vragen gesteld ter voorbereiding op beide interviews (Bijlage F).

Na de afspraken te hebben ingepland, heeft de onderzoeker in de periode van 1 mei tot 16 mei de participanten geobserveerd en aansluitend geïnterviewd bij de participanten thuis. Tijdens het observatieproces was het doel niet expliciet duidelijk gemaakt om ervoor te zorgen dat het een zo natuurlijk mogelijke setting werd. Wel werd in zijn algemeenheid benoemd dat het doel was om te zien hoe ouders en kinderen dit boek lezen. Tijdens de interviews werd wel expliciet duidelijk gemaakt wat het doel was van het interview.

Tot slot werden de interviews geregistreerd middels digitale geluidsopnames. Deze werden gebruikt voor een letterlijke uitwerking. Door de unieke stem zijn de geluidsopnames niet volledig anoniem, maar de transcripten werden wel geanonimiseerd en opgeslagen op het netwerk van de Radboud Universiteit.

In het analyseproces werden de aantekeningen van de observaties verwerkt in een observatieverslag per geobserveerde situatie. Dit verslag is opgesteld aan de hand van de *sensitizing concepts*. Vervolgens vond de fase van dataverkenning plaats; de verslagen werden

gelezen en hierbij werden initiële ideeën genoteerd. Tijdens het lezen werden er al veel patronen opgemerkt. Daarna werden er open codes toegekend aan alle relevante tekstfragmenten. Vervolgens werd er axiaal gecodeerd om te analyseren of er geen verschillende codes werden gebruikt om hetzelfde te beschrijven. Uiteindelijk werden er overkoepelende codes bepaald. Tot slot werden de codes gegroepeerd onder thema's. Thema's zijn de uitslag van het verdelen van codes in categorieën die het overzichtelijk maken. In deze fase werden er relaties en verbindingen gelegd tussen de data. Op basis van de verslagen werd bestudeerd welke vormen van communicatie plaatsvonden. Hierbij werd stilgestaan bij de *sensitizing concepts* zoals: open communicatie, assertieve communicatiestijl en affiatieve communicatiestijl (Bijlage B). Ook werd er geanalyseerd of de factoren uit het *Death ambivalence model* van Paul (2019) zichtbaar waren in het communicatieproces.

Tevens werden uit de transcripten van de interviews relevante tekstfragmenten verzameld. Vervolgens werden de interviews open, axiaal en selectief gecodeerd. Tijdens het open coderen werden er labels gekoppeld aan relevante tekstfragmenten. Daarna werd er axiaal gecodeerd en werden de labels geordend en het aantal labels waar mogelijk teruggebracht. Zo werden er overkoepelende codes bepaald. Tot slot werd selectief gecodeerd en werden er overkoepelende thema's bepaald om zo relaties en verbanden tussen codes te leggen. Tijdens dit proces werd bestudeerd of kinderen beide houdingen (*death facing* versus *death avoiding*) in hun leven als een dynamisch proces ervaarden. Daarnaast werd geanalyseerd of het communicatieproces en een prentenboek over dood en rouw volgens kinderen en ouders bij kan dragen aan het beïnvloeden van de factoren in het *Death ambivalence model* om de *death facing*-houding te bevorderen.

Resultaten

In de resultatensectie wordt eerst geschetst hoe de kinderen Maaïke (10), Lotte (9), Ruud (8), Huub (8) en Annemijn (8) en hun ouders communiceerden aan de hand van het prentenboek *Altijd dichtbij* en wat hun mening was over het prentenboek. Hierbij is het relevant te vermelden dat alle kinderen behalve Huub (8) een persoon hebben verloren, Huub (8) heeft een huisdier verloren. Vervolgens worden de belangrijkste bevindingen over *death ambivalence* vanuit het perspectief van zowel kind als ouder besproken en worden de bevindingen over de elementen om de *death facing*-houding te bevorderen middels een prentenboek over de dood behandeld vanuit beide perspectieven.

1. Communicatie prentenboek *Altijd dichtbij*

Om de wijze van communiceren en voorlezen over tekst, illustraties en het thema dood te onderzoeken is gebruik gemaakt van observaties. Hierbij is er geobserveerd op welke onderdelen uit het prentenboek de focus lag, welke communicatiestijlen zich voordeden, of er open of gesloten communicatie plaatsvond of er verlieservaringen werden gedeeld naar aanleiding van het verhaal en wat de meningen over het prentenboek *Altijd dichtbij* en het samen lezen van dit boek waren.

Perspectief kind

Communicatie prentenboek

Het communicatieproces werd door alle ouders gestart. Zij vroegen aan hun kinderen wie het boek zal voorlezen, waarop bijna alle kinderen graag wilden dat de ouder voorlas. Alleen Annemijn (8) wilde graag zelf voorlezen. Het voorlezen en de communicatie over tekst, illustraties en het thema dood duurde gemiddeld 15 minuten.

Tijdens het voorlezen waren de kinderen vooral gefocust op de illustraties. Dit is afgeleid uit het feit dat de kinderen veel opmerkingen maakten over de illustraties zoals over de dieren die zij zagen en minder over het verhaal.

Daarnaast was het opvallend dat de kinderen vrij snel door het boek wilden gaan. Mogelijk voelden zij enige prestatiedrang om de onderzoeker te bewijzen dat zij het verhaal goed begrepen en dus snel door het boek konden gaan.

Tijdens de reflectie gaven alle kinderen aan dat zij het leuk vonden om samen met hun ouder het prentenboek te lezen.

Communicatiestijl

Wanneer gelet werd op de wijze van communiceren viel het op dat Huub (8) en Ruud (8) regelmatig benoemden wat zij zagen op de illustraties door opmerkingen te maken als ‘Kijk een oude mevrouw’ en ‘Hey, een lichtgevende vis’. Daarnaast verbeterde Huub (8) regelmatig de suggesties van zijn moeder zoals onderstaand citaat aantoont. Op deze manier stuurde Huub (8) naar de eigen ideeën en beïnvloedde hij mogelijk de ideeën van zijn moeder. Deze gedragingen van de jongens lijken overeen te komen met de assertieve communicatiestijl.

HUUB: IK WEET NIET WAT DAT VOOR EEN DIER IS.

MOEDER HUUB: HMM, IK OOK NIET. EEN DINOSAURUS LIJKT HET WEL.

HUUB: HET IS EEN VOGEL. KIJK JE ZIET HIER KLEINE VEERTJES.

Citaat 1.

De andere kinderen, enkel meisjes, lieten zich meer leiden door de ouder en waren vrij stil. Wanneer de ouders de meisjes betrokken door bijvoorbeeld te vragen ‘wat zie je hier?’ haalden de meisjes de schouders op, knikten of gaven beknopt antwoord. Bij hen leek er geen specifieke communicatiestijl naar voren te komen. Dit kan mogelijk verklaard worden doordat de meisjes enigszins verlegen waren omdat de onderzoeker bij het voorlezen aanwezig was. Het is ook mogelijk dat zij het verhaal niet goed begrepen en daardoor beperkte reacties gaven.

Open versus gesloten communicatie

Ondanks dat de meeste kinderen vrij beknopt communiceerden, gaven alle kinderen wel antwoord op de vragen vanuit de ouder. De kinderen negeerden geen onderwerpen en waren ruimdenkend. Dit kwam tot uiting in het feit dat alle kinderen open stonden voor de visie van de ouder en voor andere suggesties over wat de illustraties lieten zien. Toch moest er veel informatie door de ouder uit het kind worden gehaald en bleken alle kinderen behalve Huub (8) geen vragen te stellen. De communicatiewijze leek het meeste overeen te komen met de open communicatiewijze, maar leek ook enigszins gesloten te zijn.

Verlieservaringen

Ouder en kind stonden naar aanleiding van het prentenboek stil bij een persoon die zij zelf hebben verloren. Opvallend was dat geen enkel kind zélf over een verlieservaring begon; in alle gevallen was dit de ouder. Tijdens het bespreken van deze verlieservaringen gaven de kinderen reacties als ‘ja’ of knikten. Bij het *perspectief ouders* zal dieper worden ingegaan op wát besproken werd wat betreft de verlieservaringen. Het samen lezen van dit prentenboek zorgde er dus voor dat bij alle kinderen behalve bij Huub (8) verlieservaringen werden gedeeld.

Prentenboek

Wanneer de kinderen werd gevraagd wat zij van dit prentenboek vonden bleken alle kinderen positief te spreken over het prentenboek. Omschrijvingen die werden gegeven waren: leuk, mooi en grappig zoals onderstaande citaten weergeven.

MAAIKE: JA EIGENLIJK VOND IK HET WEL EEN HEEL LEUK PRENTENBOEK, OMDAT IK UH OOK WEL EEN KEER MET MIJN VADER OOK ZO'N ROUWBOEK HEB GELEZEN.

LOTTE: LEUK.

HUUB: IK VOND HET WEL EEN GRAPPIG BOEKJE OMDAT ER INEENS EEN TEMPEL STOND MET APEN. MAMA ZAG DAT DENK IK NIET, IK ZAG INEENS APEN MAAR IK ZEI DAT NIET. IK WEET NIET MEER WAAR HET STOND, MAAR IK DACHT SOWIESO AL DAT HET EEN APENTEMPEL WAS. WANT MEESTAL ZIJN DIE WEL MET APEN, WANT OP TV IS DAT ALTIJD.

RUUD: IK VOND HET MOOI. EN IK VOND DE TEKENINGEN OOK HEEL MOOI.

ANNEMIJN: LEUK.

Citaat 2.

Wanneer de kinderen werd gevraagd of zij het nog over dit boek zullen hebben of nog aan dit boek zullen denken kwamen daar verschillende reacties op. Lotte (9) en Huub (8) gaven aan het niet te weten, waarbij Huub (8) benoemde dat hij het waarschijnlijk niet meer over het boek zal hebben. Ruud (8) gaf aan het misschien nog over dit boek te hebben maar vond dit lastig te voorspellen, ook gaf hij aan dat eenmaal dit boek lezen voldoende was. Maaike (10) zei overtuigend nog eens over dit boek te spreken en Annemijn (8) gaf aan het graag nog eens over dit boek te hebben met klasgenoten.

Synthese

De meeste kinderen bleken positief te zijn over het lezen van het boek met hun ouders en hadden de voorkeur om voorgelezen te worden. De kinderen waren vooral gefocust op de illustraties en minder op de tekst.

Wat betreft de communicatiestijl leken de jongens af en toe de assertieve communicatiestijl te gebruiken. Uit de gedragingen van de meisjes leek geen specifieke communicatiestijl naar voren te komen. Over het algemeen leken de kinderen open te communiceren.

Naar aanleiding van het prentenboek werden bij de meeste kinderen verlieservaringen besproken, deze werden door geen enkel kind aangehaald. De reacties op deze verlieservaringen van de kinderen waren beknopt en vaak non-verbaal.

Over het prentenboek waren alle kinderen positief. Toch gaven maar 2 kinderen aan het nog eens over dit boek te hebben, de anderen dachten van niet of wisten dit niet.

Perspectief ouder

Communicatie prentenboek

Tijdens het communicatieproces waren bijna alle ouders zowel gefocust op de tekst als de illustraties. Dit kan mogelijk verklaard worden doordat de meeste ouders de tekst voorlezen. Naast het voorlezen verwoordden de ouders ook vaak het verhaal in eigen woorden of deelden een conclusie over het verhaal. Verder wezen de ouders met hun vingers illustraties aan. Daarnaast werden er veel vragen gesteld aan het kind over het verhaal en de illustraties. De vader van Maaïke (10) was als enige meer gefocust op de tekst en minder op de illustraties; hij legde regelmatig zijn hand op de illustraties. Tijdens de reflectie gaven alle ouders aan dat zij het fijn vonden om samen met hun kind het prentenboek te lezen.

Communicatiestijl

Alle ouders maakten opmerkingen over het verhaal en de illustraties en stelden hier vragen over. Hiermee betrokken zij actief hun kind en stimuleerden zijn of haar ideeën. Op deze manier werd de focus gelegd op het kind en zijn visie. Dit lijkt aan te sluiten bij de affiliatieve communicatiestijl. Onderstaande citaten laten zien op welke wijze de ouders dit deden.

VADER MAAÏKE: WAAROM WIL HIJ MET RUST GELATEN WORDEN DENK JE?

MOEDER LOTTE: ZIE JE DAT, WAT ZIE JE HIER?

VADER RUUD: MOET JE EENS KIJKEN WAT EEN HOOP STERREN JOH.

MOEDER HUUB: EN WAT ZIT HIJ HIER TE DOEN?

MOEDER ANNEMIJN: WAT DENK JE DAT ER MET HET JONGETJE AAN DE HAND IS?

Citaat 3.

Daarnaast bleken de vaders ook af en toe ideeën van het kind te beïnvloeden en te sturen naar de eigen ideeën. Wanneer Ruud (8) bijvoorbeeld benoemde ‘kijk een oude vrouw’, gaf zijn vader aan ‘ik denk dat het geen vrouw is, kijk eens goed’. Dit lijkt aan te sluiten bij de assertieve communicatiestijl.

Open versus gesloten communicatie

Tijdens het voorlezen negeerden de ouders geen onderwerpen, beantwoordden alle vragen en hadden een ruimdenkende houding. Deze communicatiewijze lijkt overeen te komen met een open communicatiewijze.

Verlieservaringen

In alle gevallen behalve bij Huub (8) werden verlieservaringen besproken. Deze ervaringen werden aangehaald door de ouder. Dit blijkt onder andere uit onderstaande citaten.

MOEDER LOTTE: DAT IS EEN BEETJE HETZELFDE ALS BIJ OPA HE?

VADER MAAIKE: DUS ALS HET GOED IS, IS BABU ZIJN OMA OVERLEDEN. DAT IS ONZE OMA OOK HE? MIJN OMA?

VADER RUUD: KIJK, EIGENLIJK MOET HIER IN ONS GEVAL OPA STAAN HE.

MOEDER ANNEMIJN: HET IS EEN BEETJE ZOALS MET OME JOS HE, IN HET BEGIN DENK JE DAAR HEEL VEEL AAN EN OP EEN GEGEVEN MOMENT ALS DE TIJD WAT VERDER IS DENK JE ER STEEDS MINDER AAN. MAAR SOMS DENK JE ER WEL WEER EVEN AAN.

Citaat 4.

Onderwerpen die door de ouders werden aangehaald wanneer het ging om een verlieservaring waren; reïncarnatie van een dierbare in een dier, de herkenning van het gemis dat Babu heeft, de wijze waarop het kind omgaat met het verlies van een dierbare en het leven na de dood.

Prentenboek

Net zoals de kinderen waren ook de ouders positief over het prentenboek zo benoemden de ouders dat zij het een mooi prentenboek vonden. De meeste ouders vonden de zwart-wit tekeningen passend. Toch hadden de meeste ouders ook op- en aanmerkingen over het prentenboek. Onderstaande citaten tonen aan dat de ouders van Huub (8), Ruud (8) en Annemijn (8) dit boek enigszins ingewikkeld vonden en dat de moeders van Lotte (9) en Annemijn (8) vonden dat er meer kleur verwerkt mocht worden omdat het zo enigszins donker en duister was. De vader van Maaïke (10) had geen op- of aanmerkingen.

MOEDER HUUB: IK VOND HET EEN LEUK BOEKJE, MAAR WAT IK EEN BEETJE MIS IS DAT, IK WEET DAT HET OVER OMA GAAT, MAAR IK WEET NIET OF HIJ OOK WEET DAT HET OVER OMA GAAT. HET IS OP SOMMIGE PUNTEN EEN BEETJE VAAG DAT OMA ER NIET MEER IS. IK WEET NIET OF HIJ DAT ECHT ZO BEVAT.

MOEDER ANNEMIJN: QUA PLAATJES IS HET NATUURLIJK LEUKER VOOR KLEINE KINDEREN, MAAR ER WORDT WEL WAT MEER DIEPZINNIJS VAN JE VERWACHT. DAAROM BEN IK OOK WAT GAAN UITLEGGEN.

VADER RUUD: EN SOMS DENK IK OOK BIJ BEPAALDE DINGEN DAT HET MISSCHIEN NOG EEN TIKKELTJE INGEWIKKELD IS VOOR KINDEREN, DAT GEVOEL HEB IK WEL.

MOEDER ANNEMIJN: JA IK SNAP HET WEL, ZWART-WIT. MAAR IK DENK OP ZICH, WANT ER WORDT OOK OVER KLEUREN GESPROKEN IN DE STERRENHEMEL EN DAT MISTE IK DAN EEN BEETJE, MAAR NEE IK SNAPTE HET IDEE ERACHTER WEL. DE ILLUSTRATIES ZIJN VERDER WEL GEWOON HEEL MOOI.

MOEDER LOTTE: JA IK VOND HET WEL.. IK ZEI HET NOG OOK AL TEGEN LOTTE IK ZAG HET EERSTE PLAATJE EN IK DACHT VAN OEH, DAT IS WEL EEN BEETJE DUISTER. DAT IK DACHT VAN JA, HET IS MEER HOE IK ME VOEL OP DIT MOMENT, MAAR NAAR MATE HET BOEK VORDERDE WERD HET WEL IETS GEZELLIGER. EN OP EEN GEGEVEN MOMENT DENK JE VAN JA DAT STUK MET DE STERREN VOND IK HEEL MOOI. MAAR BIJ HET EERSTE PLAATJE DACHT IK WEL VAN, NOU PFOE..

...DIT BOEK VIND IK TJA.. HET HAD WEL WAT MIJ BETREFT GEMOGEN DAT ER OP EEN GEGEVEN MOMENT WAT MEER KLEUR IN KWAM. WANT ALS JE DAN TOCH HET THEMA VAN HE DUISTER NAAR DAT HET EEN PLEKJE KRIJGT, DAN HAD IK ZELF MISSCHIEN WEL WAT MEER KLEUR GEBRUIKT.

Citaat 5.

Synthese

De ouders bleken positief te zijn over het samen lezen van dit boek met hun kind. De meeste ouders waren zowel gefocust op de illustraties als de tekst.

Wat betreft de communicatiestijl leken alle ouders gebruik te maken van de affliatieve communicatiestijl. Vaders leken ook af en toe te communiceren via de assertieve communicatiestijl. Verder leken alle ouders te communiceren op een open wijze.

Naar aanleiding van het prentenboek begonnen alle ouders behalve de moeder van Huub (8) over een verlieservaring te spreken. Zo benoemden zij de reïncarnatie van een dierbare in een dier, de herkenning van het gemis dat Babu heeft, de wijze waarop het kind omgaat met het verlies van een dierbare en het leven na de dood.

Wat betreft het prentenboek vonden de ouders dit een mooi boek. Wel werd door de meeste ouders benoemd dat het een diepzinnig en ingewikkeld verhaal is. De meeste ouders vonden daarnaast de zwart-wittekeningen mooi, maar ook werd benoemd dat er iets meer kleur gebruikt mag worden om het iets minder duister te maken.

2. Death ambivalence

Na het lezen van het boek startten de interviews over de elementen *dood als overal aanwezig* en *dood als niet erkend* uit het model van Paul (2019). Met deze elementen omschrijft Paul (2019) twee houdingen die er samen voor zorgen dat het thema dood in het leven van een kind zowel onder ogen wordt gezien als vermeden wordt (samen *death ambivalence*). Beide elementen zullen vanuit het perspectief van kind als ouder worden besproken om na te gaan of de dood overal aanwezig is en tegelijkertijd niet erkend wordt in het leven van de kinderen.

2.1 Dood als overal aanwezig

Met dit element duidt Paul (2019) de situatie aan waarin de dood in het leven van een kind aanwezig is door verlieservaringen en de media waardoor zij de dood onder ogen ziet.

Perspectief kinderen

Persoonlijke verlieservaringen

Maaïke (10) en Huub (8) bleken beide een huisdier te hebben verloren, wanneer hen werd gevraagd naar een verlieservaring. Daarnaast bleken alle kinderen behalve Huub (8) familieleden te hebben verloren waarbij het in de meeste gevallen ging om een grootouder. Er werden diverse redenen genoemd voor het overlijden: ouderdom, ziekten zoals kanker maar ook psychische ziekten zoals depressie wat heeft geleid tot een suïcide. Kortom alle kinderen hebben te maken gehad met dood en rouw in hun leven.

De dood in de media

Buiten het feit dat alle kinderen dierbaren hebben verloren, werden alle kinderen regelmatig geconfronteerd met de dood via de televisie zoals via films. Maaïke (10) gaf aan ook te lezen over de dood in boeken.

Synthese

Alle kinderen bleken iemand te hebben verloren. Bij alle kinderen behalve Huub (8) ging het om een persoon. Ook via de tv en films werden alle kinderen geconfronteerd met de dood en Maaïke (10) ook via boeken. Allesomvattend is de dood volgens de kinderen in hun leven aanwezig.

Perspectief ouders

Persoonlijke verlieservaringen

Wanneer de ouders werd gevraagd of de kinderen zijn geconfronteerd met de dood benoemden de ouders dezelfde gebeurtenissen; het overlijden van familieleden en huisdieren.

De dood in de media

Naast de verlieservaringen bevestigden alle ouders dat de dood regelmatig aan bod komt via de televisie en bij Maaïke (10), Ruud (8) en Huub (8) ook af en toe via boeken. De moeders van Lotte (9), Huub (8) en Annemijn (8) en de vader van Maaïke (10) benoemden dat deze mediaberichten regelmatig aanleiding zijn om de dood te bespreken. Zo gaven zij aan dat enkele kinderen vragen stelden of de ouders bespraken de film na. Een boek over de dood heeft volgens de vader van Maaïke (10) geholpen voor haar rouwverwerking. Toch werd door de moeder van Huub (8) benoemd dat het thema dood minder snel via een boek aan de orde komt dan via de tv omdat ouders niet snel een boek over dood zullen kiezen als het niet aan de orde is in het leven van het kind. De andere ouders hebben geen verklaring genoemd voor het feit dat de dood minder snel aan bod komt via boeken.

MOEDER HUUB: MAAR IK DENK DAT HET GEWOON EEN ONDERWERP IS WAARVAN JE NIET SNEL BIJ DE BIEB STAAT EN DENKT 'OH LAAT IK DAT BOEKJE EENS AANKAARTEN'. IK VIND HET GOED DAT EROVER GEPRAAT WORDT ABSOLUUT, MAAR HET IS NIET SNEL DAT JE DENKT VAN 'OH DAT BOEK GA IK EENS PAKKEN', ALS HET NIET AAN DE ORDE IS.

Citaat 6.

Synthese

De ouders bevestigden de verlieservaringen die de kinderen benoemden en gaven daarnaast aan dat de kinderen geconfronteerd worden met de dood via de media. Alle ouders benoemden de tv en 3 ouders benoemden ook boeken. Allesomvattend is volgens de ouders de dood in het leven van alle kinderen aanwezig.

2.2 Dood als niet erkend

Met dit element duidt Paul (2019) de situatie aan waarin volwassenen de dood niet erkennen door de onderwerpen dood en rouw te vermijden voor kinderen. In deze paragraaf wordt stilgestaan bij het bespreken van het thema dood, het tonen van rouwemoties door de ouders en het betrekken van de kinderen in het rouwproces om te achterhalen of de ouders de dood wel of niet erkennen.

Perspectief kinderen

Bespreken van thema dood

De kinderen werd gevraagd of zij het thema dood thuis weleens bespreken. Antwoorden die daarop gegeven werden, zijn in onderstaande citaten zichtbaar.

LOTTE: JA HEEL SOMS, MAAR NIET ECHT HEEL VAAK.

HUUB: JA ALLEEN MET MAMA SOMS.

ANNEMIJN: NEE.

RUUD: NIET ZO VAAK EIGENLIJK, EIGENLIJK ALLEEN ALS IEMAND DAAROVER BEGINT. OF ALS IEMAND DAN DAAROVER MOET HUILEN OF ER OPEENS HEEL ERG AAN MOET DENKEN.

MAAIKE: IK PRAAT VAAK OVER MIJN KONIJN DIE IS DOODGEGAAN, ALLEEN MIJN VADER BIJVOORBEELD DIE PRAAT HEEL ERG OVER ZIJN OMA DIE IS OVERLEDEN EN MIJN MOEDER HEEFT ER EIGENLIJK NIET HEEL VEEL LAST VAN. TENMINSTE DAT DENK IK.

Citaat 7.

Maaïke (10) staat in contrast met de andere kinderen door te benoemen dat zij thuis vaak spreken over de dood. De kinderen benoemden dat de dood aan bod komt doordat de kinderen er zelf over beginnen of een van de ouders erover begint. Dit gebeurt volgens hen bijvoorbeeld naar aanleiding van een foto van een overledene die ouder of kind ziet of door de televisie. Ondanks het feit dat het thema dood dus voorkomt in het leven van alle kinderen gaven de meeste kinderen aan dat het thema niet volledig vermeden wordt, maar ook niet véél wordt besproken thuis.

Tonen van emoties door ouders

Naast het spreken over de dood benoemden Lotte (9), Ruud (8) en Huub (8) in onderstaande citaten dat er thuis samen gehuild wordt om een overledene of dat de moeders rouwverdriet toonden. Ook Maaïke (10) gaf op de vraag of er emoties worden getoond aan dat dat veel gebeurt thuis. Tijdens het interview met Annemijn (8) is het tonen van emoties door haar ouders niet ter sprake gekomen. Bij de meeste kinderen worden de rouwemoties van hun ouders zichtbaar wat lijkt bij te dragen aan de erkenning van de dood.

LOTTE: SOMS ZIT IK OP DE BANK EN DAN ZIT IK OP DE TABLET MET HET GELUID NIET ZO HARD,
WANT IK MAG HET GELUID NIET ZO HARD OM MIJN OREN. EN DAN HOOR IK HAAR HUILEN.

RUUD: NOU IK OF MIJN BROERTJE BEGINT ER MEESTAL OVER, WANT WIJ HUILEN DAAR HET
MEESTE OM. MAAR SOMS HUILT MIJN MOEDER DAAR OOK WEL OVER. WANT ONS DRIEËN RAAKT
HET HET MEEST.

HUUB: JA, WIJ HEBBEN NU AL WEL TWEE OF DRIE KEER DAAR OM GEHULD.

MAAIKE: JA DAT GEBEURT ECHT HEEL ERG VEEL IN DIT HUIS.

Citaat 8.

Synthese

Thuis wordt er volgens alle kinderen gesproken over het thema dood. Zowel ouder als kind begint hierover te spreken. Alle kinderen behalve Maaïke (10) gaven aan dat het thema zo niet vermeden wordt, maar dat er ook niet véél besproken wordt. Daarnaast gaven alle kinderen behalve Annemijn (8) aan dat de ouders (veelal moeders) hun rouwemoties tonen. Het bespreken van de dood en het tonen van emoties door de ouders maakt dat volgens de kinderen *de dood als niet erkend* niet volledig van toepassing lijkt te zijn.

Perspectief ouders

Bespreken van thema dood

Alle ouders bleken het belangrijk te vinden om over de dood te communiceren met hun kinderen. Wel werd door de vaders van Maaïke (10) en Ruud (8) en de moeder van Huub (8) in onderstaande citaten benoemd dat het thema vaak pas wordt aangehaald wanneer ouder of kind een dierbare heeft verloren. Er werd aangegeven dat er geen taboe op rust, maar dat kinderen er waarschijnlijk niet zo mee bezig zijn als zij niemand hebben verloren en het daarom nog niet besproken wordt. De moeder van Lotte (9) gaf aan dat zij momenteel veel over de dood praat met haar kinderen, dit gezin heeft recentelijk hun opa verloren. De moeder van Annemijn (8) spreekt open over de dood, zowel over dierbaren als door vragen te beantwoorden.

VADER MAAIKE: UHM NOUJA, OP HET MOMENT DAT JE ZIET DAT HET SPEELT DAN KOMT HET TER
SPRAKE. JA OP HET MOMENT DAT ER EEN LIVE EVENT IS WAARIN DUS ZOIETS GEBEURT DAN UH
DAN IS HET IETS WAT WE BESPREKEN. MAAR UHM, HET IS BIJ ONS NIET IETS VAN VOORLICHTING
OVER ROUW OFZO, HET IS NIET IETS WAT JE UIT JEZELF BEGINT EN NIET OMDAT ER EEN TABOE OP
HEERST OFZO MAAR MEER OMDAT HET IETS IS WAT WANNEER HET AAN DE ORDE IS DAN
BESPROKEN WORDT.

VADER RUUD: PFOE, UHM MIJN INSCHATTING IS DAT WE HET VOORAL EROVER ZULLEN HEBBEN ALS MIJN OUDSTE ZOON ER ZELF OVER BEGINT DAT IK ER DAN WEL OP INHAAK ZEG MAAR. MAAR IK DENK DAT IK ER ZELF MINDER SNEL OVER ZOU BEGINNEN WANT DAT IS EIGENLIJK OOK ALS HIJ ZEGT DAT HIJ BIJVOORBEELD OPA MIST DIE VORIG JAAR OVERLEDEN IS DAN IS HET EIGENLIJK ALTIJD ALS HIJ DAAROVER BEGINT DAT IK ER MET HEM OVER PRAAT MAAR HET IS NIET ZO DAT IK ZEG GOH LATEN WE EENS GAAN ZITTEN EN LATEN WE HET EENS EROVER HEBBEN. NEE ZO WERKT DAT NIET.

MOEDER HUUB: JA WIJ HEBBEN HET ER NATUURLIJK OVER, MAAR WANNEER KAART JE ZOIETS AAN JA. IK VIND MEESTAL ALS HET NIET AAN DE ORDE IS HEB JE HET ER VAAK NIET OVER. TENZIJ JE HET INDERDAAD ZIET OP TELEVISIE OF INDERDAAD ALS HET BIJ JEZELF GEBEURT IN JE OMGEVING. DAN HEB JE HET EROVER, ANDERS NIET ZO SNEL.

Citaat 9.

Ondanks het feit dat de meeste ouders aangaven de dood pas te bespreken als het aan de orde is ziet de moeder van Huub (8) wel de noodzaak om het thema te bespreken vóór de situatie zich voordoet. De andere ouders hebben zich niet uitgelaten over deze kwestie.

MOEDER HUUB: IK VIND DAT ER TE WEINIG OVER GESPROKEN WORDT, IK VIND DAT KINDEREN OOK EIGENLIJK MOETEN BESEFFEN WAT HET IS. WANT HET KAN INEENS GEBEUREN, EN DAN IS HET OOK ZO VAN 'WOW WAT MOETEN WE MET AL DEZE EMOTIES', EN ALS HET IEMAND VAN DICHTBIJ IS DAN BEN JE NATUURLIJK ZELF OOK HELEMAAL IN ROUW EN VERDRIET, EN DAN MOET JE HET OOK NOG EENS AAN EEN KIND WETEN GOED UIT TE LEGGEN.

Citaat 10.

Tonen van emoties door ouders

In de meeste gevallen werd pas gesproken over de dood als gevolg van een verlies van een dierbare. Naar aanleiding van dit verlies vonden alle ouders het belangrijk om kinderen mee te nemen in het proces van afscheid en rouw en dat de kinderen leerden dat daar verschillende emoties bij komen kijken. De moeders van Annemijn (8), Huub (8), en Lotte (9) en de vader van Maaïke (10) benoemden in onderstaande citaten of lieten tijdens de observatie zien dat zij hun eigen emoties tonen in het rouwproces. De vader van Ruud (8) benoemde daarentegen juist dat hij zijn emoties voor zichzelf houdt.

MOEDER HUUB: WANT JA WE HEBBEN ALLEMAAL OM DIE HOND GEHULD. DAT IS EEN DEEL VAN JE GEZIN.

MOEDER LOTTE: IK MERK DAT IK DAN OOK MEZELF OP HAAR PROJECTEER. IK ZIE DAT ZIJ HELEMAAL IN ELKAAR GAAT DUIKEN, OMDAT ZE ZEG MAAR MIJN VERDRIET HEEL ERG VOELT.

VADER MAAÏKE: JA. MAAR OOK VAN WAT DOET HET MET JEZELF DAT JE DAT OOK ZIET. TENMINSTE DAT VIND IK ALTIJD WEL BELANGRIJK DAT ZE OOK ZIEN DAT HET IETS MET JOU DOET. WANT JA JIJ BENT HET VOORBEELD EN ALS ZIJ ZIEN DAT EMOTIE ER NIET MAG ZIJN DAN GEEF JE ZE OOK HET VOORBEELD VAN DAT HET ER NIET MAG ZIJN. DUS DAT IS DENK IK HEEL BELANGRIJK.

MOEDER ANNEMIJN: ZE ZIEN OOK DAT ALS IEMAND OVERLIJDT DAT IK ER ECHT VERDRIETIG VAN BEN EN DAT IK HET DAAR MOEILIK MEE HEB, DUS DAT PROBEER IK OOK NIET TE VERBERGEN. IK GA NIET KEIHARD ZITTEN HUILEN CONTINU WAAR DE KINDEREN BIJ ZIJN, MAAR ZE ZIEN WEL MIJ VERDRIETIG ZIJN BIJ DE UITVAART EN DAT DAT ER GEWOON MAG ZIJN. DUS IK WIL ZE NIET TE VEEL BELASTEN, OVERLASTEN, MAAR WEL LATEN ZIEN DAT HET NORMAAL IS EN DAT HET ERBIJ HOORT.

Citaat 11.

Kinderen betrekken in rouwproces

Naast het bespreken van de dood en het delen van emoties gaf de moeder van Annemijn (8) aan haar kinderen bewust mee te nemen naar de uitvaart, benoemde de moeder van Lotte (9) dat haar kinderen de kist van hun overleden opa mochten versieren en benoemde de moeder van Huub (8) dat ze haar zoon mee heeft gevraagd naar het laten inslapen van hun hond. Daarnaast gaven de moeders van Annemijn (8) en Lotte (9) ook aan dat het thema van dood erkend werd door spullen in huis te plaatsen die het gezin doet denken aan de overledene zoals een rouwkaart of andere zaken zoals een bloem. De vaders van Ruud (8) en Maaïke (10) benoemden niet specifiek iets over het betrekken van hun kinderen in dit proces. De meeste ouders vonden het dus belangrijk de kinderen te betrekken in het afscheid van een dierbare.

Synthese

Alle ouders vonden het belangrijk over het thema dood te communiceren met hun kinderen en doen dit ook. Wel werd door 3 ouders benadrukt dat deze communicatie pas plaatsvindt als ouder of kind een dierbare heeft verloren. Toch werd door 1 ouder ook de noodzaak benoemd om het thema eerder te bespreken met het kind zodat hij of zij kan omgaan met zijn emoties en de ouder zich ook kan focussen op zijn eigen rouw. Daarnaast gaven alle ouders behalve de vader van Ruud (8) aan dat zij hun emoties in het rouwproces tonen en dit ook belangrijk vinden. Ook gaven 3 ouders aan de kinderen mee te nemen in het rouwproces. Het bespreken van de dood, het tonen van emoties en het betrekken van de kinderen in het rouwproces maakt dat volgens de ouders *de dood als niet erkend* niet volledig van toepassing lijkt te zijn op het leven van hun kind.

Death ambivalence zoals Paul (2019) dit omschrijft lijkt op deze manier niet aan de orde te zijn in het leven van de kinderen. De kinderen hebben allen te maken gehad met de dood in hun leven, maar de dood wordt niet niét erkend door de ouders. Wel wordt er niet váák over het thema gesproken of pas als het aan de orde is. Daarmee lijkt het thema dus ook niet volledig erkend.

3. Elementen bevordering *Death facing*-houding

Na het bespreken van de situatie van *death ambivalence* in het leven van de kinderen werd in het interview stilgestaan bij de elementen: behoefte van kinderen om zich te verbinden met anderen door communicatie versus behoefte om verdriet te vermijden, beperkte educatie versus behoefte van kinderen aan informatie en nieuwsgierigheid van kinderen versus de status als kind. Wanneer deze elementen worden beïnvloed, kunnen deze bijdragen aan het stimuleren van de *death facing*-houding. Hierbij zal eerst worden besproken in hoeverre deze elementen van toepassing zijn op het leven van de kinderen. Vervolgens wordt per element stilgestaan bij de visie van zowel kind als ouder op de wijze waarop een prentenboek mogelijk bij kan dragen aan het positief beïnvloeden van deze elementen. Aangezien niet alle ouders en kinderen volledig positief waren over het prentenboek *Altijd dichtbij* werd in het interview ingegaan op de bijdrage van een prentenboek over de dood en niet specifiek dit prentenboek.

3.1 Behoefte om zich te verbinden met anderen versus behoefte om verdriet te vermijden

Met dit element duidt Paul (2019) de situatie aan waarin kinderen graag communiceren met hun omgeving over de dood om zo te verbinden, maar tegelijkertijd liever het verdriet (wat bij communiceren over de dood komt kijken) vermijden. In deze paragraaf wordt stilgestaan bij de behoefte aan verbinding met de sociale omgeving door te communiceren, waarover kinderen graag communiceren en het vermijden van het eigen verdriet en het verdriet van de omgeving door kinderen vanuit het perspectief van kind en ouder. Deze onderdelen samen geven een beeld van de huidige situatie over de behoefte aan verbinding en verdrietvermijding. Tot slot wordt besproken in hoeverre een prentenboek kan bijdragen aan het verbinden met anderen en het vermijden van verdriet.

Perspectief kinderen

Behoefte aan verbinding met sociale omgeving door communicatie

Tijdens het interview werd de kinderen gevraagd of zij het fijn vinden om te communiceren over de dood met hun omgeving en zo met hen te verbinden. Alle kinderen gaven aan dat wanneer zij verdrietig zijn om de dood van een dierbare zij dit delen met een van hun ouders. Ruud (8) benoemde dat hij het dan ook fijn vindt als zijn ouders er open voor staan om erover te spreken en hem geruststellen. Annemijn (9) benoemde dat het fijn is als ouders over dit thema spreken met een lieve stem en enigszins rustig praten. De andere kinderen hebben niet uitgesproken wat zij fijne manieren van communicatie vinden door hun ouders. Daarnaast gaf

enkel Huub (8) aan ook te communiceren over de dood met vrienden. De andere kinderen benoemden niet hun vrienden om mee te communiceren of daar behoefte aan te hebben.

Ook op school zouden Annemijn (8) en Huub (8) willen communiceren over de dood om zo te verbinden met klasgenoten. Zo gaf Annemijn aan het fijn te vinden verlieservaringen te delen met klasgenoten en mooie herinneringen van dierbaren op te halen. Huub (8) benoemde het fijn te vinden dat hij door te communiceren met klasgenoten kan begrijpen hoe het voelt om iemand te verliezen. Hij heeft zelf nog nooit een persoon verloren. Maaïke (10) en Lotte (9) hebben hier niks over gedeeld. Ruud (8) vond het lastig aan te geven of hij over de dood wil communiceren met klasgenoten en kon niet goed uitleggen waarom.

Onderwerpen tijdens de communicatie over de dood

Wanneer de kinderen communiceren over de dood met hun ouders of vrienden gaat het volgens hen over de overledene en het feit dat ze de persoon of het huisdier missen en daar verdrietig om zijn. Alle kinderen gaven aan dat hun ouders er vervolgens open met hen over spreken.

Vermijden van eigen verdriet en verdriet van de omgeving

De kinderen ervoeren het bespreken van dit thema niet alleen maar als fijn. Alle kinderen gaven namelijk aan verdrietig te zijn wanneer het gaat om een overledene. Ruud (8), Annemijn (8) en Maaïke (10) gaven specifiek aan dat het hen ook verdrietig maakt om over de dood te spreken. Ruud (8) verwoordde het bespreken van de dood als een dilemma; het lukt op, maar maakt tegelijkertijd verdrietig. Annemijn (8) benoemde dat zij ook liever het verdriet van haar ouders vermijdt en daarom niet alle vragen stelt die in haar opkomen. Lotte (9) en Huub (8) hebben niet benoemd wat het met hen doet wanneer zij spreken over de dood.

Het bleek dat de kinderen verschillend omgaan met dit dilemma. Alle kinderen bleken te praten over het verlies ondanks enkele kinderen aangaven dat dit hen verdrietig maakt. Maaïke (10) benoemde dat het communiceren over dit onderwerp uiteindelijk oplucht en haar verdriet wegneemt. Daarom gaf zij als tip aan ouders om kinderen te blijven vragen naar het verdriet en verlies. Ruud (8) gaf aan dat hij niet wil dat zijn ouders over een overledene beginnen te praten. Annemijn (8) gaf aan nu nog niet alles te willen bespreken over de dood met haar ouders; pas als zij ouder is. Ze kon niet benoemen wat ze nog niet wil bespreken. De uitspraken van Ruud (8) en Annemijn (8) hangen mogelijk samen met het feit dat praten over de dood hen verdrietig maakt. Lotte (9) en Huub (8) hebben niet benoemd dat zij verdriet willen vermijden. Wel hebben ze benoemd dat ze over een overledene met hun ouders spreken ondanks dat ze aangaven dat dit hen verdriet doet.

Prentenboek

Vervolgens werd gevraagd in hoeverre een prentenboek kan helpen om te communiceren met de sociale omgeving om zo met hen te verbinden. Alle kinderen behalve Lotte (9) gaven in onderstaand citaat aan dat een prentenboek kan helpen om over de dood te spreken. Lotte (9) wist het antwoord niet op de vraag.

MAAIKE: JA DAT DENK IK EERLIJK GEZEGD WEL, WANT DAN HEB JE HET NIET METEEN IN DE GATEN, MAAR JE PRAAT ER WEL OVER. OOK AL ZEG JE NIKS, JE PRAAT ER AL WEL OVER EN DAN HEB JE SNELLER HET GEVOEL DAT HET FIJN IS OM EROVER TE PRATEN.

RUUD: IK DENK HET WEL. WANT ALS JE DAN LEEST DAN DENK JE DAAR OOK WEER AAN, EN DAN GA JE HET ER WEER OVER HEBBEN. EN DAN MISSCHIEN IEDERE KEER WEER ALS JE ER IETS OVER LEEST.

ANNEMIJN: JA, WANT DAN SNAP IK ER MEER VAN EN DAN LEER IK ER OOK MEER VAN.

HUUB: IK DENK HET WEL, MAAR IK WEET HET NIET PRECIES.

LOTTE: DAT WEET IK EIGENLIJK NIET.

Citaat 12.

Daarnaast dacht Ruud (8) dat een prentenboek een aanleiding kan bieden om over de dood te spreken omdat je door het prentenboek automatisch gaat denken aan een eigen verlieservaring. Om het thema dood te bespreken en verhalen hierover te delen kan volgens de meeste kinderen een prentenboek dus behulpzaam zijn. Wat betreft het vermijden van verdriet is er door de kinderen geen bijdrage van een prentenboek genoemd.

Synthese

Alle kinderen communiceerden over een overleden dierbare met hun ouders. 1 kind benoemde ook hierover te spreken met vrienden. Met klasgenoten zouden 2 kinderen ook graag spreken over de dood om zo te verbinden. De andere kinderen hebben hier niks over benoemd of wisten niet goed of ze het fijn vonden over de dood te communiceren met klasgenoten. Alle kinderen deed het verdriet wanneer het ging om een overledene. 3 kinderen gaven specifiek aan dat het bespreken van de dood hen verdrietig maakten en dit daarom soms liever vermeden. Ook werd door 1 kind benoemd dat het verdriet van de ouders liever vermeden werd en er daarom niet alle vragen werden gesteld. Het bleek dat de kinderen dus graag communiceren met hun ouders en zo verbinden maar dat ook enkele kinderen liever het verdriet vermijden en er daarom niet altijd graag over de dood spreken.

Een prentenboek kan volgens alle kinderen, behalve Lotte (9) die geen antwoord wist, helpen om over de dood te communiceren. Zo werd benoemd dat je zonder het in de gaten te

hebben, praat over de dood waardoor het gemakkelijker wordt om over dit onderwerp te communiceren omdat je het onbewust oefent, dat je door het lezen van een prentenboek denkt aan een overledene en dat de dood door het prentenboek beter begrepen wordt wat samen bijdraagt aan het beter communiceren over de dood en zo bijdraagt aan het verbinden met de sociale omgeving.

Perspectief ouders

Behoeftte aan verbinding met sociale omgeving door communicatie

Wanneer de ouders werd gevraagd in hoeverre de kinderen communiceren en verbinden met hen werd door de meeste ouders aangegeven dat hun kinderen zelf beginnen te communiceren over de dood. Deze meerderheid staat in contrast met de moeder van Lotte (9) die aangaf dat haar dochter juist wat terughoudender is en het verdriet niet altijd uit. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat Lotte (8) vrij recent haar opa op een heftige wijze, namelijk een suïcide, is verloren wat haar veel verdriet doet. Het bleek dat meerdere kinderen verdriet liever vermijden en daarom niet altijd wilden spreken over de dood, mogelijk geldt dit ook voor Lotte (8).

Alle ouders behalve de vader van Ruud (8) gaven aan het zelf ook prettig te vinden om verlieservaringen te delen met hun kinderen. Zo vinden zij het fijn om herinneringen op te halen en situaties te bespreken die de overledene mooi had gevonden. Ze willen hierbij graag open en eerlijk communiceren zoals onder andere de moeder van Huub (8) hieronder aangaf. De vader van Ruud (8) benoemde niet dat hij het niét prettig vindt om te communiceren over de dood met zijn zoon, maar gaf wel aan dat hij alleen communiceert over de dood als zijn zoon erover begint en verder zijn rouw voor zichzelf houdt.

MOEDER HUUB: IK DENK DAT HET BELANGRIJKSTE IS GEWOON OPEN EN EERLIJK EROVER ZIJN EN OOK OPEN VRAGEN STELLEN DAT HET KIND OOK ZELF GAAT NADENKEN. EN NIET VAN 'JIJ BENT VERDRIETIG HE', WANT DAT GEBEURT HEEL VEEL. EN DAN LEG JE DE EMOTIE OOK BIJ JE KIND NEER. MAAR NEE MEER VRAGEN VAN 'HOE VOEL JE JE ECHT?' EN WAT DOET DAT DAN MET JE, MEER ZO. DUS HET BELANGRIJKSTE IS DENK IK WEL OPEN VRAGEN TE BLIJVEN STELLEN EN DAT ZE WETEN DAT ZE OOK BIJ JE TERECHT KUNNEN ALS ZE VRAGEN HEBBEN.

MOEDER HUUB: IK VIND HET BELANGRIJK DAT HIJ WEEET WAT HIJ MET ZIJN EMOTIES EN ZIJN GEVOELEN MOET DOEN.

Citaat 13.

Onderwerpen tijdens de communicatie over de dood

Door de ouders werden diverse onderwerpen benoemd waarvan zij het belangrijk vonden dat deze besproken worden wanneer het gaat om de dood. De moeder van Annemijn (8) vond het

belangrijk meerdere perspectieven te belichten. Ook benoemden de ouders van Maaïke (10), Annemijn (8), Huub (8) en Lotte (8) dat zij het belangrijk vonden emoties centraal te stellen tijdens het bespreken van de dood. Het citaat van de moeder van Annemijn (8) toont aan op welke manier zij bijvoorbeeld over emoties spreekt. De vader van Ruud (8) benoemde dat zijn zoon altijd de ruimte krijgt om zijn emoties te uiten. Ook werd door de ouders benoemd dat de dood iets is wat bij het leven hoort en dat het daarom belangrijk is het thema te bespreken.

MOEDER ANNEMIJN: JA. JA WIJ HEBBEN HET ER WEL ECHT OVER WAT HET VOOR JE DOET, DUS DAT JE VERDRIETIG MAG ZIJN, DAT JE SOMS BOOS KAN ZIJN ALS IEMAND DOODGAAT. MAAR DAT JE SOMS OOK WEL HEEL ERG KAN LACHEN, OOK AL BEN JE VERDRIETIG OM DE HERINNERINGEN. EN DAT DAT ER ALLEMAAL GEWOON MAG ZIJN.

Citaat 14.

Daarnaast werd door de vader van Ruud (8) benoemd dat het voor zijn zoon helpt om in termen van *continuing bonds* te spreken over een overledene. De moeder van Annemijn (8) benoemde dat zij het belangrijk vindt rationeel te communiceren over de dood en dat eufemismen worden vermeden. Wat voorop staat is dat alle ouders het belangrijk vonden dat het onderwerp niet wordt vermeden en dat er ruimte is om naar het kind te luisteren.

Vermijden van eigen verdriet door de kinderen

Aan de ouders werd verder gevraagd in hoeverre zij denken dat hun kind moeite heeft om te communiceren over de dood. De moeders van Huub (8) en Annemijn (8) en de vader van Ruud (8) hadden het idee dat hun kinderen het niet lastig vinden te communiceren over de dood. De vader van Maaïke (10) gaf aan dat zijn dochter daar vroeger wel moeite mee had maar nu niet meer. Bij de moeder van Lotte (9) is dit niet ter sprake gekomen. Daarnaast benoemde de moeder van Annemijn (8) dat het haar opviel dat haar kinderen af en toe het verdriet wilden vermijden, zoals tijdens het kijken van een film waarin iemand overlijdt. De kinderen vonden het zo verdrietig dat zij de film uit wilden zetten. Hoewel de meeste kinderen dus aangaven het soms lastig te vinden over het thema dood te communiceren dachten de meeste ouders dat hun kind hier geen moeite mee heeft en dus geen verdriet omzeilt.

Eigen ervaring van ouders met betrekking tot het communiceren over de dood

Alle ouders communiceren over de dood met hun kinderen. Toen de ouders werd gevraagd hoe zij het communiceren over de dood zelf ervaren benoemde de moeder van Lotte (8) dat zij en haar partner enigszins een dilemma ervaren; ze willen open en eerlijk communiceren, maar tegelijkertijd hun kinderen beschermen tegen verdriet. Zij miste dan ook in heftige situaties zoals het verliezen van een dierbare door suïcide hulp en advies over hoe zij dit onderwerp kan

bespreken met haar kinderen zoals zie Citaat 15 aantoont. Alle andere ouders gaven aan het niet moeilijk te vinden om te spreken over de dood. Toch blijkt in hoofdstuk 3.3 *nieuwsgierigheid versus status van het kind* is dat de ouders liever niet over álles communiceren.

MOEDER LOTTE: IK HAD ALLERLEI VRAGEN 'HOE MOETEN WIJ ONZE KINDEREN DIT GAAN VERTELLEN?' 'WAT MOETEN WIJ VERTELLEN?'. KIJK JE KUNT VERTELLEN DAT HIJ OPEENS HEEL ZIEK IS GEWORDEN, MAAR HET FENOMEEN ZIEK IN JE HOOFD DAT IS VOOR EEN KIND HEEL LASTIG. DAT IS VOOR ONS AL NIET TE BEGRIPEN, LAAT STAAN VOOR EEN KIND.

MOEDER LOTTE: IK DENK VOORAL HET EERLIJKE ZIJN, DAT IS DENK IK VOORAL HET BELANGRIJKSTE ERIN. EN HET IS NIET IETS WAT JE MAKKELIJK AANSNIJDT, MAAR DAT IS MEER ZO OMDAT JE ZE NATUURLIJK WIL BESCHERMEN VOOR VERDRIET HE DAT IS MEER WAAROM HET DENK IK LASTIG IS OM HET BESPREEKBAAR TE MAKEN.

Citaat 15.

Prentenboek

De ouders werd gevraagd in hoeverre zij denken dat een prentenboek over dood en rouw aanleiding kan zijn om over de dood te communiceren en zo te verbinden. Alle ouders behalve de vader van Maaïke (10) benoemden dat dit een aanleiding kan zijn zoals in onderstaande citaten weergegeven.

MOEDER LOTTE: JA, ZEKER ZEKER.

MOEDER HUUB: JA ZEKER.

MOEDER ANNEMIJN: JA IK DENK ALS JIJ INDERDAAD JONGE KINDEREN HEBT EN ER GAAT IEMAND OVERLIJDEN, OF ER IS IEMAND OVERLEDEN DAN IS DIT WEL EEN MOOI IETS OM HET EROVER TE HEBBEN ALS JE HET ZELF WAT LASTIGER VINDT.

VADER RUUD: UH, DAT ZOU EEN AANLEIDING KUNNEN ZIJN. MAAR DAN DENK IK TOCH OOK VOORAL ALS ER VRAGEN KOMEN VANUIT MIJN ZOON ZEG MAAR. VAN DIT TRIGGERT ME OM HET MAAR ZO TE NOEMEN.

VADER MAAIKE: IK DENK EERDER DAT HET ANDERSOM IS, DAT UH HET THEMA ER IS EN DAT DAN EEN PRENTENBOEK ERBIJ WORDT GEPAKT OM ZOIETS TE BESPREKEN.

Citaat 16.

Vervolgens werd de ouders gevraagd of een prentenboek kan helpen om over het thema dood te communiceren en zo te verbinden. De reacties van alle ouders waren hier positief over en zijn te lezen in onderstaande citaten.

MOEDER HUUB: ZEKER, OMDAT JE DAN DE INLEIDING EROVER HEBT.

VADER MAAIKE: JA, VISUALISEREN HELPT.

*VADER RUUD: DAT DENK IK WEL JA, WANT ER ZIJN TOCH WEL ECHT INGANGEN OM HET MAAR ZO TE NOEMEN. IK ZIT EVEN TE KIJKEN *PAKT BOEKJE* WAAR IK DAT NOU ZAG. ER WORDT OP EEN GEGEVEN MOMENT OVER HET VERDRIET GESPROKEN IK NOEM MAAR IETS HE, EN DE LEEGTE OM HET MAAR ZO TE NOEMEN EN DAT ZIJN WEL DINGEN DIE AANLEIDING KUNNEN ZIJN OM HET OVER TE HEBBEN JA.*

MOEDER ANNEMIJN: JA KIJK WIJ HEBBEN HET ER BEST WEL VRIJ OVER, TIJDENS HET AVONDETEN OFZO, EN WE LEGGEN VAAK VEEL DINGEN UIT EN BESPREKEN VEEL NA, MAAR ALS JE DAT LASTIG VINDT DENK IK DAT ZO'N PRENTENBOEKJE ECHT WEL KAN HELPEN DAARBIJ.

MOEDER LOTTE: NOU IK DENK DAT HET PRENTENBOEK WEL GOED KAN HELPEN OM HET EEN PLEKJE TE GEVEN. DAT VIND IK WEL IN DIT BOEK MOOI, DAT ER ALTIJD WEL IETS OF IEMAND IS WAT AAN HEM HERINNERD.

MOEDER LOTTE: HET BESPREKEN KAN MOEILIK ZIJN EN JA ALS JE DAN ZO'N BOEKJE HEBT KAN DAT ZEKER WEL HELPEN. MAAR NIET PER SE DÍT BOEK, MAAR WEL ZULKE PRENTENBOEKEN IN HET ALGEMEEN, JA DAT KAN WEL HELPEN.

MOEDER LOTTE: MAAR DAT KOMT OOK OMDAT IK HEEL ERG MERK BIJ MIJN EIGEN ROUW DAT DE DEUR VRIJ DICHT ZIT EN AF EN TOE GAAT HIJ OPEN EN MET EEN PRENTENBOEK IS DAN ZO'N MOMENT WAAR HIJ DAN EVEN OPENGAAT EN DAT IS VAN DE ENE KANT FIJN, MAAR JA DAT IS DAN OOK WEL HEEL JAMMER DAT IK MIJN VERDRIET OP HAAR PROJECTEER.

Citaat 17.

Synthese

De ouders gaven aan te communiceren over de dood met hun kinderen. Dit vonden de meeste ouders ook fijn. Volgens de ouders beginnen bijna alle kinderen zelf over de dood te communiceren. Tijdens deze gesprekken vinden de ouders het belangrijk dat emoties centraal staan en dat de dood besproken wordt als een thema dat bij het leven hoort. Ook rationeel bespreken van het thema dood en het bespreken van de dood in termen van *continuing bonds* werd door enkele ouders aangehaald. Het bleek dat de ouders graag communiceren met hun kinderen en zo verbinden en de meeste ouders ook het idee hebben dat hun kind dit graag doet. Toch ervaart een enkeling een dilemma tussen eerlijk zijn en verdriet vermijden van het kind. Ook is een enkeling ervan bewust dat het kind zelf soms liever het verdriet vermijdt.

Een prentenboek kan volgens alle ouders helpen om over de dood te communiceren. Zo werd door de meeste ouders benoemd dat een prentenboek een aanleiding voor een gesprek kan bieden. Ook werd benoemd dat een prentenboek helpt om te visualiseren, het ingangen biedt, het helpt om een verlies een plekje te geven en het helpt om erover te spreken doordat het 'de deur' van het rouwproces opent. Dit kan samen uitmonden in het beter communiceren

over de dood en het beter leren omgaan met verdriet om zo bij te dragen aan het verbinden van de sociale omgeving met het kind en het minder vermijden van verdriet door het kind.

3.2 Beperkte educatie versus behoefte aan informatie

Met dit element duidt Paul (2019) de situatie aan waarin kinderen beperkte informatie krijgen over de dood vanuit hun omgeving maar wel behoefte hebben aan deze informatie. In deze paragraaf wordt stilgestaan bij de educatie die kinderen krijgen over de dood thuis en op school, in hoeverre dit aansluit bij hun behoeften en op welke manier een prentenboek kan bijdragen aan het voorzien in de mogelijke behoefte aan educatie over de dood vanuit beide perspectieven.

Perspectief kinderen

Educatie op school

Hoewel deze studie zich richt op ouder-kind communicatie bleek uit de resultaten de rol van school op het gebied van educatie ook belangrijk te zijn om een *death facing*-houding te ontwikkelen. Daarom werd de kinderen gevraagd of er op school weleens gesproken is over de dood. Een enkele keer is het thema besproken volgens Maaïke (10) omdat een klasgenoot moest huilen. Verder waren de kinderen het er unaniem over eens; op school wordt het thema dood nauwelijks besproken zoals onderstaande citaten weergeven. Daarnaast is er nooit een boek over dit thema klassikaal gelezen.

LOTTE: NEE.

HUUB: NOOIT!

RUUD: NEE.

ANNEMIJN: NEE WANT SOMMIGE KINDEREN SNAPPEN ER NIET ZOVEEL OVER. EN SOMMIGE KINDJES VINDEN HET NOG EEN BEETJE SPANNEND OM EROVER TE HEBBEN.

MAAIKE: NEE, EIGENLIJK NIET BEHALVE ALS ER BIJ EEN KLASGENOOTJE IETS IS GEBEURD EN DIE IS ER ECHT HEEL VERDRIETIG OM. EN ALS HIJ DAN IN DE KLAS ER DE HELE TIJD OVER AAN HET HUILEN IS DÁN HEBBEN WE HET ER WEL ÉVEN OVER.

Citaat 18.

Behoeftte aan educatie

Vervolgens werd gevraagd of de kinderen vragen hebben over het thema dood en welke vragen dat dan zijn. Lotte (8) en Annemijn (8) bleken verschillende vragen te hebben. Hoewel Ruud

(8) en Huub (8) aangaven geen vragen te hebben bleek uit het interview dat ook zij zich zaken afvroegen zoals onderstaande citaten weergeven. Maaïke (10) bleek geen vragen te hebben. Het feit dat er op school geen educatie gegeven wordt over de dood aan de kinderen staat mogelijk in verband met de hoeveelheid vragen die zij hebben. Wanneer er wel les over dit thema gegeven zal worden zouden mogelijk veel van deze vragen al beantwoord zijn op deze leeftijd.

ANNEMIJN: UHM, HOE VAAK HET GEBEURT, EN WANNEER HET MEESTAL GEBEURT EN HOE DE VERPLEEGKUNDIGE HEEL GOED WETEN DAT HET ECHT IS OF ANDERE DINGEN.

LOTTE: NOU EIGENLIJK VOORAL HOÉ MIJN OPA IS DOODGEGAAN. HOE DAT IS GEBEURD..

HUUB: WORDEN HUISDIEREN TROUWENS OOK BEGRAVEN?

RUUD: EN DAN VRAAG IK ALTIJD 'GAAT ALLES WEL GOED MET OPA'. EN 'WAAR IS HIJ NU?'.

MAAIKE: NEE.

Citaat 19.

Wanneer Annemijn (8), Huub (8) en Ruud (8) werd gevraagd of zij het fijn vinden om meer informatie te krijgen over de dood op school dan waren ze het ook daarover eens. Bij Ruud (8) bleek er wel enige twijfel te bestaan. Wanneer met hem werd besproken dat er op school gesproken kan worden over een overledene, maar ook over biologische aspecten om de dood beter te begrijpen gaf hij aan het misschien wel over deze biologische aspecten te willen hebben. Vervolgens werd hen gevraagd waarover zij educatie willen krijgen en waarom, dit is in onderstaande citaten te lezen. Aan Maaïke (10) en Lotte (9) is deze vraag niet gesteld aangezien deze vraag pas later in het onderzoeksproces is toegevoegd.

HUUB: JA DAT WEL.

ANNEMIJN: JA.

RUUD: NOU DAT WEET IK EERLIJK GEZEGD NIET.

RUUD: NOU, DAAROVER ZOU IK HET MISSCHIEN WEL WILLEN HEBBEN DAN HOE HET DAN ZIT ALS ZE OVERLIJDEN EN HOE ZE DAN OVERLIJDEN EN AAN WAT KUNNEN ZE OVERLIJDEN.

HUUB: NOU DAN KUN JE HET EEN BEETJE SNAPPEN. WANT ANDERE KINDEREN DIE DAT NOG NIET HEBBEN GEHAD (IEMAND VERLOREN) DIE SNAPPEN DAT NOG NIET.

ANNEMIJN: UHM, HOE HET KOMT. MIJN JUF HEEFT HET EEN BEETJE OVER DE HEMEL MAAR DAAR
PRAAT ZE NOOIT HEEL VEEL OVER EN MEER OVER HET STERRENBEELD ENZO.

Citaat 20.

Thuis stellen de kinderen hun vragen en communiceren zij over dit thema. Hier wordt op teruggekomen in paragraaf 3.3 *nieuwsgierigheid versus status van kind*.

Prentenboek

Om de behoefte aan educatie te vervullen werd aan kinderen gevraagd in hoeverre zij iets kunnen leren uit een prentenboek. Ruud (8) vond het lastig hier antwoord op te geven omdat hij nog nooit een boek over dood en rouw heeft gelezen. Alle andere kinderen gaven aan iets te kunnen leren over de dood uit een prentenboek zoals onderstaande citaten aantonen. Wanneer de kinderen vervolgens werd gevraagd wát zij kunnen leren uit een prentenboek over dood en rouw werden diverse antwoorden gegeven zoals onderstaande citaten weergeven. Sommige kinderen betrokken in hun antwoord het boek *Altijd dichtbij* anderen hielden het meer algemeen.

HUUB: DAT ZE SNAPPEN WAT DOODGAAN IS.

MAAIKE: HOE JE ERMEE OM KAN GAAN VOORAL EN WAT JE KAN DOEN ÁLS HET GEBEURT.

LOTTE: HOE DAT VOELT.

MAAIKE: UHM JA, EIGENLIJK WEL, WANT IK HEB BIJVOORBEELD GELEERD DAT JE NAAR ANDERE
PLEKKEN KAN GAAN OM EVEN JE RUST TE PAKKEN OF ERGENS HEEN KON GAAN OM EIGENLIJK JE
VERDRIET WEG TE LATEN NEMEN. JA IK WIST NIET DAT DAT ZO DAN KON.

ANNEMIJN: JA. ALS IEMAND DOOD IS OF WEG IS DAT HIJ DAN ALTIJD HEEL DICHT BIJ JE ZIT. EN
DAT JE HET ALTIJD ZIET, MAAR OOK WEER NIET.

Citaat 21.

Synthese

De kinderen ontvangen geen educatie op school. Uit het feit dat bij de meeste kinderen vragen leven over de dood zal educatie hen mogelijk veel brengen. Daarnaast gaven 3 kinderen aan graag educatie over de dood te ontvangen op school. Onderwerpen waar deze kinderen graag over willen leren zijn hoe mensen overlijden en aan wat zij overlijden om de dood zo beter te begrijpen.

Volgens de meeste kinderen kunnen kinderen zaken leren uit een prentenboek zoals hoe het voelt om iemand te missen en hoe je met verlies om kan gaan. Specifiek uit het prentenboek *Altijd dichtbij* werd benoemd dat je kan leren dat iemand altijd dicht bij je is maar ook wat je

kan doen als je verdrietig bent. Op deze manier kan een prentenboek volgens de kinderen bijdragen aan het voorzien in de behoefte van een educatie.

Perspectief ouders

Educatie op school

Tijdens de interviews met de ouders kwam ook regelmatig de rol van school naar voren bij de moeders van Huub (8) en Lotte (9). Zo benoemde de moeder van Huub (8) in onderstaand citaat dat er meer over de dood mag worden gesproken op school en benoemde de moeder van Lotte (9) dat het fijn zou zijn als kinderen op school basiseducatie ontvangen over de dood. Tijdens de andere interviews was er niet stilgestaan bij de rol van school.

MOEDER HUUB: NOU HET IS SOWIESO WEL EEN ONDERWERP WAAR SOWIESO WEL WAT BETER GESPROKEN OVER MAG WORDEN, OOK OP SCHOLEN. KIJK IN SCHOLEN HEB JE VERSCHILLENDE THEMA'S DIE ZE SOWIESO ALTIJD AANSNIJDEN OP EDUCATIEF GEBIED ZE HEBBEN HET BIJVOORBEELD NU OVER DE BLOEMETJES EN DE BIJTJES EN DAN ALLEMAAL PER NIVEAU. EN DAN WORDT DAAR ELK JAAR TIJD AAN BESTEED. EN ALS IS HET MAAR EEN KLEINE 2 OF 3 LESSEN EN HET HOEFT OOK NIET HEEL HEFTIG TE ZIJN. MAAR HET IS NIET EEN STANDAARD ONDERWERP WAT TERUGKOMT IN HET ONDERWIJS. EN IK DENK WEL DAT DAT HEEL GOED ZOU ZIJN VOOR KINDEREN.

MOEDER LOTTE: JE ZOU EIGENLIJK MEER VANUIT SCHOOL, DAT JE EEN SOORT VAN HANDVATTEN KAN KRIJGEN. EN JE KAN NATUURLIJK WEL OP INTERNET VAN ALLES OPZOEKEN, MAAR HET IS NIET IETS WAT HEEL ERG BIJ HET LEVEN HOORT. HET IS NIET IETS DAT HEEL STANDAARD MEEGENOMEN WORDT IN.. GEZOND ETEN IS BELANGRIJK, SPORTEN IS BELANGRIJK, GELUKKIG HEBBEN WE NU TEGENWOORDIG VEEL MEER AANDACHT VOOR JE GEESTELIJK GEZOND VOELEN.

Citaat 22.

Behoeftte aan educatie

Vervolgens werd de ouders gevraagd in hoeverre hun kind begrijpt wat doodgaan is. De ouders hadden het idee dat hun kind begreep wat doodgaan is en daarnaast werd door de meeste ouders benoemd dat de kinderen het zullen delen als zij vragen hebben. Vragen die hun kinderen stelden zijn bijvoorbeeld 'En als je doodgaat, wat dan?', maar ook vragen als 'Word je een skelet in de kist?'. Buiten de educatieve rol van school die volgens diverse ouders verbeterd kan worden benadrukken de ouders van Annemijn (8) en Huub (8) in onderstaande citaten dat de kinderen veel kunnen leren door hen te betrekken in het afscheidproces.

MOEDER ANNEMIJN: DUS ZE BEGINNEN DAAR DAN OOK WELEENS OVER. EN IK DENK DAT DAT WEL ECHT, NOUJA VOORTVLOEIT UIT DAT WE ZE HEBBEN MEEGENOMEN (NAAR DE UITVAART) EN DAT HIJ ECHT WEG IS EN DAT ZE OOK ECHT WETEN DAT HIJ WEG IS EN NIET MEER TERUG KAN OM HEM NOG EEN KEER OP TE ZOEKEN. DAT HET OOK ECHT VOOR HEN EEN AFGESLOTEN HOOFDSTUK IS.

INTERVIEWER: MAAR HIJ HEEFT DUS NU WEL ECHT HET BESEF VAN 'HIJ IS ER NIET MEER, HIJ KOMT NIET MEER TERUG'?

MOEDER HUUB: DAT WEET HIJ INDERDAAD WEL, MAAR IK DENK DAT DAT SNELLER WAS GEWEEST, OF SNELLER, MAAR DAT ALS JE HET GEZIEN HEBT ZOALS MET EEN UITVAART VAN MENSEN DAT JE DAN VEEL SNELLER DIE AFSCHIEDSKNOP IN KAN SCHAKELLEN. EN DAT WIL NIET ZEGGEN DAT HET LEUK IS, MAAR WEL DAT JE DAN ZIET VAN DE KIST GAAT NU WEG EN HIJ WORDT BEGRAVEN OF GECREMEERD EN DAN KRIJG JE OOK DE VRAAG VAN 'WAAR GAAT OPA OF OMA OF WIE DAN OOK NAAR TOE' EN DAN KAN JE ZEGGEN VAN NU GAAT HIJ IN DE GROND EN DAN KAN JE HEM NOG BEZOEKEN OF JE GAAT NOG IETS MET HET AS DOEN.

Citaat 23.

Prentenboek

Ook de ouders werd gevraagd in hoeverre kinderen zaken over dood en rouw kunnen leren uit een prentenboek. Hier kwamen verschillende antwoorden op zoals onderstaande citaten aantonen. Samengevat waren alle ouders positief over de bijdrage die een prentenboek kan leveren in het educatieproces over de dood.

VADER MAAIKE: JA ABSOLUUT, OM ER MEE OM TE GAAN.

MOEDER LOTTE: NOU MET NAME DAT VERDRIET ER MAG ZIJN. DAT HET EEN PLEKJE KRIJGT EN VOORAL DAT JE DE MOOIE HERINNERINGEN MEENEEMT DAT EIGENLIJK.

MOEDER HUUB: NOU HOE IEDEREEN DAAR MEE OMGAAT EN DEZE GAAT NATUURLIJK HEEL ERG OVER, IK NEEM AAN DAT DIT EEN BEETJE EEN INDIAANS BOEKJE IS. EN DAN ZIE JE OOK VAN HEE HIER IS EEN TEMPEL MET APEN. EN DAAROM DENK IK WEL MET DAT OPZICHT VAN DAT HET WAT BETER BESPROKEN HAD KUNNEN WORDEN. VAN DIT BOEKJE SPEELT ZICH AF IN DIT LAND, ZO GAAN VERWERKEN HEN HET DAAR ZO EN HIER HEBBEN ZE HET NATUURLIJK ECHT EROVER VAN ZE KAN IN EEN BLOEMETJE ZITTEN OF IN EEN BIJTJE EN DAT ZIJN DINGEN DIE HIJ NOG NIET WEET. DUS HET IS WEL EEN TOEGEVOEGDE WAARDE DENK IK.

VADER REIJN: ZE KUNNEN ER DENK IK VAN LEREN DAT ZE ER NIET ALLEEN VOOR STAAN IN HUN VERWERKING VAN VERLIES EN DAT ER OOK ANDERE KINDEREN ZIJN DIE OOK ZOIETS DOORMAKEN.

EN IK DENK DAT EEN BOEK HEN DAARMEE KAN HELPEN. EN DE EMOTIES DIE WORDEN OMSCHREVEN IN DAT BOEK, DIE EMOTIES KUNNEN ZE OOK ZELF VOELLEN EN DAT KAN LEIDEN TOT HERKENNING EN DAT KAN OP ZIJN BEURT OOK WEER HELPEN OM EROVER IN GESPREK TE GAAN.

MOEDER ANNEMIJN: JA OVER UH DAT JE VERDRIETIG MAG ZIJN, DAT IEMAND ECHT NIET MEER TERUGKOMT EN WAAROM DE VOLWASSENEN OM JE HEEN SOMS ZO RAAR DOEN, DUS GEWOON HEEL VERDRIETIG ZIJN EN NIET MEER ZO AANWEZIG ZIJN VOOR JE EN DAT HET DUS OOK WEL WEER OVER GAAT. WANT DAT VOND IK WEL HEEL MOOI AAN DIT BOEK, MET DAT HIJ OP EEN GEGEVEN MOMENT ZEI DAT HIJ ER WAT MINDER AAN DACHT EN DAT HIJ STEEDS VAKER GING VOETBALLLEN EN DAT DAT OOK OKE IS DAT JE ER NIET MEER DE HELE TIJD AAN DENKT.

MOEDER LOTTE: IK DENK DAT HET (HET PRENTENBOEKJE) WEL KAN HELPEN OM HET EROVER TE HEBBEN, MAAR WEL OOK OM EEN BEETJE DE TOEKOMST IN TE KIJKEN ZO VAN WAT DOE JE ALS JE VERDRIETIG BENT ALS IEMAND DOOD IS EN HOE GA JE DAAR MEE OM. DAT DENK IK WEL. EN DAT IS VOOR ONS NU NATUURLIJK HEEL ACTUEEL. EN WAT IK MOOI AAN DIT BOEK VINDT IS DAT JE OVERAL WEL IETS KAN ZIEN. JA DAT ER GEWOON VEEL MOOIE DINGEN ZIJN WAARDOOR JE IEMAND NOG WEL MEENEEMT IN JE LEVEN.

Citaat 24.

Synthese

Allesomvattend hadden alle ouders het idee dat hun kind begreep wat de dood is, stellen de kinderen vragen waar nodig maar mag er volgens enkele ouders op school meer aandacht worden besteed aan educatie rondom de dood.

Daarnaast kunnen de kinderen volgens de ouders uit een prentenboek over de dood leren wat doodgaan is, hoe je met verlies om kan gaan, dat ze er niet alleen voor staan, dat een overledene niet meer terugkomt en kunnen zij zich beter inleven in het gevoel van verlies en gemis. Zo kan een prentenboek volgens de ouders bijdragen aan de behoefte aan educatie.

3.3 Nieuwsgierigheid versus status als kind

Met dit element duidt Paul (2019) de situatie aan waarin kinderen nieuwsgierig zijn naar het thema dood maar tegelijkertijd ervaren dat ouders het thema dood voor hen afschermen. Deze situatie, de mate waarin een prentenboek bij kan dragen in het voorzien van informatie over thema's waar de kinderen nieuwsgierig naar zijn en hoe een prentenboek kan helpen om te communiceren over onderwerpen die lastig zijn om te bespreken met een kind vanwege hun status worden in de volgende paragraaf besproken.

Perspectief kinderen

Nieuwsgierigheid kind

In algemene zin was gevraagd hoe de kinderen het onderwerp dood zien. Daaruit kwam naar voren dat alle kinderen vragen hebben over het thema dood en dat zij allen af en toe erover beginnen te communiceren thuis. Mogelijk vloeit dit gedrag voort uit nieuwsgierigheid en op basis van deze veronderstelling is het vermoeden dat de kinderen nieuwsgierig zijn naar het thema dood.

Status kind

Vervolgens werd de kinderen gevraagd of zij altijd alles kunnen vragen aan hun ouders en of ze het idee hebben dat ze hier eerlijk antwoord op krijgen. Annemijn (8) gaf aan dat haar ouders niet altijd eerlijk antwoord geven. Ze gaf hierbij als voorbeeld dat haar ouders zeggen dat een

betreffende persoon over 10 dagen doodgaat, maar het eigenlijk 5 dagen zijn. Ze zag wel in dat dit ook een vraag is waarop haar ouders niet met zekerheid antwoord op kunnen geven. De andere kinderen hadden het gevoel dat zij de vragen die ze hebben kunnen stellen aan hun ouders en dat de ouders hier ook eerlijk antwoord op proberen te geven. Daarnaast hebben de kinderen niet het gevoel dat zij anders behandeld worden omdat zij een kind zijn. Hier zijn de kinderen blij mee.

Prentenboek

Zoals eerder aangegeven stelden de kinderen dat zij veel kunnen leren uit een prentenboek. Er is niet specifiek gevraagd in hoeverre een prentenboek bij kan dragen aan de vragen die voortkomen uit nieuwsgierigheid. Mochten de kinderen nieuwsgierig zijn en vragen hebben kunnen ze mogelijk antwoord krijgen op deze vragen in een prentenboek. Aangezien de kinderen niet het idee hebben dat de ouders informatie achterhouden omdat de meeste ouders op alle vragen eerlijk antwoord geven en de kinderen hen ook alles kunnen vragen is er geen toegevoegde waarde van een prentenboek benoemd wanneer het gaat om de status van het kind.

Synthese

Er wordt verondersteld dat de kinderen nieuwsgierig zijn naar het thema dood op basis van de vragen die ze stelden en de mate waarin ze beginnen te spreken over het thema met hun ouders. Daarnaast wordt verondersteld dat een prentenboek kan helpen bij het beantwoorden van vragen waar de kinderen nieuwsgierig naar zijn, aangezien de kinderen zelf aangaven dat zij veel kunnen leren uit een prentenboek. Tot slot wordt verondersteld dat een prentenboek geen toegevoegde waarde heeft wanneer het gaat om de status van een kind, aangezien de kinderen de situatie die Paul (2019) omschrijft wat betreft dit element niet ervaren.

Perspectief ouders

Nieuwsgierigheid kind

In algemene zin was gevraagd hoe de kinderen het onderwerp dood zien. Daaruit kwam naar voren dat de ouders aangaven dat hun kinderen af en toe beginnen te praten over de dood. Mogelijk vloeit dit voort uit de nieuwsgierigheid die bij kinderen heerst rondom dit thema, maar dit is niet specifiek genoemd. De ouders vonden het ook belangrijk dat kinderen terecht bij hen kunnen met alle vragen die ze hebben.

Status kind

Wanneer de ouders werd gevraagd of zij zaken hebben waar ze liever niet over spreken bleek dit bij alle ouders behalve de vader van Maaïke (10) het geval te zijn zoals onderstaande citaten

aangeven. Dit suggereert dat de ouders rekening houden met de status en rol van het kind, namelijk een jonger persoon die nog niet alles hoeft te weten.

VADER RUUD: WAAR IK LIEVER NIET OVER ZOU PRATEN... JA ER IS TOCH WEL IETS. IK BEN ZELF NIET BANG VOOR DE DOOD, MAAR JE HEBT NATUURLIJK WEL ALS OUDER DE ANGST DAT EEN VAN JE KINDEREN OOIIT ZAL VERLIEZEN MAAR DAT IS NIET IETS WAAR IK SNEL OVER ZOU PRATEN MET MIJN EIGEN KINDEREN. DUS DAT IS WEL EEN SOORT TABOE ZEG MAAR, HET IDEE DAT JE EEN VAN JE KINDEREN ZAL VERLIEZEN. DAT LIJKT ME TOCH WEL HET ERGSTE WAT ME ZOU KUNNEN OVERKOMEN.

MOEDER ANNEMIJN: JA KIJK ALLE GRUWELIJKSTE DINGEN VAN ALS IEMAND ZIEK OF VERONGELUKT IS DAT ZOU IK NIET PER SE ALLEMAAL WILLEN VERTELLEN. WE Zouden WEL DE DETAILS BESPAREN VAN HOE HET GEBEURD IS EN HOE IEMAND ENORM GELEDEN HEEFT OM WAT DAN OOK. DUS DIE ONDERDELEN BEWAREN WE DAN. DAT VIND IK IETS VOOR ALS ZE WAT OUDER ZIJN.

MOEDER HUUB: JA IK DENK WEL VAN 'WAT GEBEURT EN MET EEN LIJK?' 'WAAR GAAT EEN LIJK NAARTOE?' DAT SOORT DINGEN. IK DENK DAT HIJ DAT SOORT DINGEN NIET ECHT WEEET. DAAR HEBBEN WE HET NIET OVER GEHAD. DAT VOELT OP DE EEN OF ANDERE MANIER TOCH EEN BEETJE TÉ HEFTIG VOOR HEM NOG OP DEZE LEEFTIJD.

MOEDER LOTTE: DUS JA HET ONDERWERP WORDT NIET VERMEDEDEN, MAAR HET IS OOK NIET ZO DAT WE PRECIES GAAN UITLEGGEN DAT HIJ ZICH DOOR HET HOOFD HEEFT GESCHOTEN EN DAT WE HEM NIET KONDEN ZIEN OMDAT ZIJN HOOFD.. TJA. NEE DAT GAAN WE NIET VERTELLEN. EN ALS DIE VRAGEN KOMEN DAN GAAN WE DAAR WEL ANTWOORD OPGEVEN OMDAT WE WEL PROBEREN ALLES ZO EERLIJK MOGELIJK TE VERTELLEN.

Citaat 25.

Redenen die werden genoemd door de moeder van Huub (8) om bepaalde onderwerpen niet te bespreken zijn het feit dat de kinderen hier nog te jong voor zijn, maar ook dat kinderen zich hierdoor meer zullen gaan focussen op het proces in plaats van de emoties die bij rouw horen. Terwijl het omgaan met emoties volgens haar juist als belangrijker wordt gezien. Wel werd benadrukt door de moeder van Lotte (8) en Huub (8) dat áls deze onderwerpen aan bod komen deze ouders zo eerlijk mogelijk, rekening houdend met het niveau, antwoord zullen geven op deze vragen.

Prentenboek

Zoals eerder benoemd kan een prentenboek volgens de ouders helpen om over de dood te communiceren. Er is niet expliciet benoemd dat een prentenboek kan helpen om te communiceren over onderwerpen die ouders nog te heftig vinden voor een kind, maar indirect kan wel afgeleid worden dat een prentenboek ook helpt om te communiceren over zulke onderwerpen. Verder is niet specifiek benoemd dat een prentenboek voor kinderen kan helpen om te leren over onderwerpen waar zij nieuwsgierig naar zijn, maar gaven de ouders wel aan

dat kinderen veel kunnen leren over de dood uit een prentenboek dus mogelijk ook over onderwerpen waar zij nieuwsgierig naar zijn.

Synthese

Samenvattend bespreken de ouders liever niet alle zaken rondom de dood met hun kinderen waaronder details van overlijden, heftige wijzen van overlijden en dat kinderen ook dood kunnen gaan. Toch zullen de ouders ook hier open en eerlijk over communiceren wanneer de kinderen ernaar vragen. Verder helpt een prentenboek volgens de ouders bij het communicatieproces over de dood en het beantwoorden van vragen. Mogelijk helpt een prentenboek ook bij het communiceren over zaken die ouders liever niet bespreken met hun kinderen en geeft het antwoord op vragen waar kinderen nieuwsgierig naar zijn. Dit is echter niet expliciet benoemd.

Discussie

In dit onderzoek is geëxploreerd in hoeverre er sprake is van *death ambivalence* in het leven van de kinderen volgens de kinderen en hun ouders. Daarnaast is geëxploreerd in hoeverre een prentenboek over de dood volgens kinderen en hun ouders kan helpen om een meer *death facing*-houding te ontwikkelen en zo het *beperkte taboe* rondom de dood te doorbreken. Aanleiding hiervoor was dat uit eerder onderzoek een behoefte bleek naar manieren om dit taboe te doorbreken en het perspectief van kinderen op dit taboe nauwelijks is onderzocht (Paul, 2019).

Communicatie n.a.v. het prentenboek

Met behulp van observaties is onderzocht hoe de ouders en kinderen voorlezen en communiceren met behulp van het prentenboek *Altijd dichtbij*. De resultaten laten zien dat de kinderen vooral stilstonen bij de illustraties door hier opmerkingen over te maken en minder bij de tekst. Dit kan verklaard worden doordat in het proces van betekenisgeving illustraties voor jonge kinderen belangrijker zijn dan tekst (Wiseman, 2012).

Daarnaast tonen de resultaten aan dat enkele kinderen (jongens) af en toe de aandacht op het zelf vestigden en de ideeën van de ouder probeerden te beïnvloeden. Met enige voorzichtigheid kan worden gesteld dat deze gedragingen overeenkomen met de assertieve communicatiestijl (Leman et al., 2005). Hiermee bevestigen deze resultaten eerdere bevindingen van Shinn en O'Brien (2008) die aantonen dat kinderen vooral de assertieve communicatiestijl hanteren. De resultaten tonen verder aan dat de andere kinderen stil waren en niet specifiek een assertieve of affliatieve communicatiestijl toonden. Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat de onderzoeker fysiek aanwezig was bij de observatie en hierdoor de kinderen mogelijk in verlegenheid heeft gebracht. Zo stellen Vazquez-Sánchez et al. (2019) dat de resultaten van een onderzoek sterk beïnvloed kunnen worden door de band tussen de onderzoeker en de kinderen. De resultaten tonen daarnaast aan dat de ouders zich veelal focusten op het kind in het voorleesproces en ideeën en betrokkenheid van het kind stimuleerden. Deze gedragingen lijken overeen te komen met de affliatieve communicatiestijl (West & Zimmerman, 1977). De vaders probeerden af en toe de ideeën van het kind te beïnvloeden en het kind te sturen naar de eigen ideeën. Met enige voorzichtigheid kan worden gesteld dat deze gedragingen overeenkomen met de assertieve communicatiestijl (Leman et al., 2005). Deze resultaten bevestigen eerdere bevindingen van Leaper (1991) die aantoont dat vaders vooral de assertieve communicatiestijl gebruiken.

Verder laten de resultaten zien dat zowel de ouders als kinderen tijdens het lezen van het prentenboek open communiceerden. Dit kan mogelijk worden verklaard doordat een narratief uitnodigt tot open communicatie (Corr, 2000). Deze wijze van communiceren lijkt positief te zijn aangezien dit een effectieve manier van ouder-kind communicatie is wanneer het gaat om gevoelige onderwerpen (Riesch et al., 2006; Davies, 1998). Daarnaast tonen de resultaten aan dat de ouders veel vragen stelden aan de kinderen. Dit kan mogelijk verklaard worden doordat een prentenboek uitnodigt tot sociale interactie (Fletcher & Reese, 2005) en een kans biedt om de dialoog aan te gaan met kinderen (Zevenbergen & Whitehurst, 2003).

Tot slot tonen de resultaten aan dat er tijdens het lezen van het prentenboek meerdere gesprekken ontstonden over eigen verlieservaringen. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat wanneer kinderen voorgelezen worden uit een prentenboek met daarin sociaal-emotionele thema's dit een positief effect heeft op de sociaal-emotionele ontwikkeling waardoor zij leren hun eigen emoties onder woorden te brengen (Kwant, 2011; Stichting Lezen, 2020). In dit prentenboek kwamen veel zinnen voor die verwezen naar gevoelens of gedachtes van het personage. Mogelijk riep dit eigen rouwgevoelens op en lukten het door middel van het prentenboek deze verliesverhalen onder woorden te brengen.

Death ambivalence en communicatie over de dood

Met behulp van interviews is onderzocht in hoeverre de door Paul (2019) benoemde *death ambivalence* situatie, waarin de dood zowel onder ogen wordt gezien als vermeden wordt, volgens de kinderen en ouders in het leven van de kinderen aan de orde is. De resultaten tonen aan dat alle kinderen te maken hebben gehad met een verlieservaring ofwel van een huisdier ofwel van een persoon. Een waarschijnlijke verklaring hiervoor is dat er in Nederland vergrijzing plaatsvindt waardoor steeds meer mensen te maken krijgen met verlies (Clark et al., 2017). Daarnaast laten de resultaten zien dat alle kinderen ook via de media geconfronteerd worden met de dood. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat kinderen tussen de 8 en 10 jaar gemiddeld 1.5 uur naar een beeldscherm kijken waarbij de dood meermaals in onder andere Disneyfilms voorkomt (Cox et al., 2004; Olland, z.d.). Deze bevindingen geven aanleiding om te veronderstellen dat de dood in het leven van de kinderen aanwezig is. De huidige resultaten bevestigen hiermee eerdere uitspraken van diverse onderzoekers die stellen dat de dood een normaal onderdeel is in het leven van een kind (Coombs, 2014; Davies, 2017; Mahon et al., 1999).

Daarnaast tonen de resultaten aan dat volgens alle kinderen en ouders thuis gesproken wordt over de dood. De meeste kinderen en ouders verbinden door middel van communicatie

dan ook graag met elkaar. Deze voorkeur voor verbinding door middel van communicatie is relevant wanneer uit eerdere studies blijkt dat de communicatie tussen ouder en kind gezien wordt als belangrijkste bron van informatie voor een kind (Glass, 1991; Grollman, 1967). De resultaten laten verder zien dat enkele ouders hun rouwemoties tonen in het bijzijn van hun kinderen en dat enkele ouders de kinderen betrekken in het rouwproces. Dit staat tegenover eerder onderzoek waarin verondersteld wordt dat de dood door de volwassenen in de omgeving van een kind niet erkend wordt (Paul, 2019). Het is aannemelijk dat dit verschil bestaat door de relatief kleine specifieke groep betrokkenen.

Toch laat ook de huidige studie zien dat er niet véél gesproken wordt over de dood tussen de ouders en kinderen en dat het bespreken van dit thema niet alleen maar als fijn ervaren wordt. Zo tonen de resultaten aan dat de ouders het belangrijk vinden om open en eerlijk te communiceren met hun kind maar tegelijk niet te veel details willen delen over de dood omdat zij dat nog te heftig vinden voor hun kind. Daarnaast is door een enkeling ook specifiek het dilemma benoemd waarin je als ouder open en eerlijk wil zijn, maar tegelijkertijd je kind wil beschermen tegen verdriet. Verder tonen de resultaten aan dat de meeste ouders het thema dood pas bespreken wanneer het aan de orde is. Deze resultaten bevestigen eerdere bevindingen waarin wordt gesteld dat ouders het belangrijk vinden open te communiceren over de dood met kinderen maar geen informatie over de dood delen voor na te hebben gedacht over de mogelijke risico's en voordelen (Toller & McBride, 2013; Petronio, 2002). Daarnaast bevestigen de resultaten eerdere bevindingen die aantonen dat ouders de dood pas bespreken wanneer het aan de orde is (Cotton & Range, 1990; Rosengren, Gutiérrez & Schein, 2014). Er zijn verschillende verklaringen mogelijk voor het ervaren dilemma en het niet bespreken van details over de dood door de ouders met hun kinderen. Een mogelijke verklaring is de automatische emotionele reflex van de mens om zichzelf te beschermen tegen de angst en het van slag brengen van de andere persoon (Bowen, 2004). Daarnaast kan de wens van volwassenen om kinderen te beschermen (Meyers & Pitt, 1976; Reisler, 1977) een mogelijke verklaring zijn. Zo suggereren Schoen, Burgoyne en Schoen (2004) dat ouders het idee hebben dat de dood geen echte betekenis heeft voor kinderen en dat kinderen niet goed om kunnen gaan met de emoties die bij rouw komen kijken. Verder kan het ongemak van ouders om om te gaan met de rouw van kinderen (Formanek, 1974) of de overtuiging dat de dood geen onderdeel mag uitmaken van het leven van een kind (Mahon et al., 1999) en mogelijke verklaring zijn.

Daarnaast laten de resultaten zien dat enkele kinderen zelf het thema dood soms liever vermijden om verdriet van zichzelf en de omgeving te vermijden. Dit kan mogelijk verklaard worden door de gedragingen van hun ouders. Zo suggereert Paul (2019) dat kinderen hun

gedrag aanpassen op basis van hun relatie met de sociale omgeving maar ook op basis van de sociaal geconstrueerde normen. De uitspraak die Reisler (1977, p. 332) 40 jaar geleden deed, blijkt nog steeds van belang te zijn; ‘het zijn meestal de remmingen en beschermende neigingen van volwassenen die de misvatting versterken dat het ongezond is voor een kind om openlijk nieuwsgierig en angstig te zijn voor de dood’. Zo vormen deze gedragingen van ouders waarin zij kinderen willen beschermen tegen verdriet mogelijk de sociaal geconstrueerde normen waarop kinderen hun gedrag baseren waarin zij zelf liever ook het verdriet vermijden.

Deze bevindingen geven aanleiding om te veronderstellen dat de dood in het leven van de kinderen aanwezig is. Daarnaast geven de bevindingen aanleiding om te veronderstellen dat de dood deels wordt erkend door de ouders maar nog niet volledig wordt erkend doordat ouders onder andere rekening houden met de status van hun kind. Dit maakt dat het niet volledig erkennen van invloed is op het belemmeren van de ontwikkeling van een *death facing*-houding en deels de eerdere bevindingen van Paul (2019) wat betreft *death ambivalence* bevestigt.

Educatie

Om de dood meer te erkennen en een (meer) *death facing*-houding te creëren kan volgens Paul (2019) het element educatie over de dood mogelijk helpen. Hoewel deze studie zich richt op de rol van ouders bij het ontwikkelen van een *death facing*-houding tonen de resultaten aan dat de school ook een belangrijk sociale factor is wat betreft het element educatie. Hiermee bevestigt dit onderzoek de bevindingen van Bronfenbrenner (1979) die stelt dat de interactie en gedragingen van ouders en de school van cruciaal belang zijn voor de ontwikkeling van een kind. Eerdere studies wezen het belang uit van scholen in het educatieproces over dood en rouw aangezien zij een cruciaal onderdeel zijn van de leefwereld van de meeste kinderen (Jackson & Colwell, 2001; Mahon et al., 1999).

De resultaten tonen aan dat er onder alle kinderen behalve 1 kind vragen leven over de dood. Een mogelijke verklaring waarom alle kinderen behalve 1 kind geen vragen had is het feit dat kinderen het volledige begrip van de dood ontwikkelen tussen de 7 en 10 jaar (Slaughter & Griffiths, 2007). Waarin het kind zonder vragen 10 jaar was, waren de andere kinderen 8 of 9 jaar en hadden waarschijnlijk nog niet het volledige begrip ontwikkeld. De resultaten tonen verder aan dat de meeste kinderen (aan wie is gevraagd of zij het fijn vinden om educatie te ontvangen over de dood en te communiceren over de dood op school) dit graag zouden willen. Dit bevestigt eerdere bevindingen van Paul (2019) die stelt dat er behoefte is aan educatie over de dood door kinderen. Door middel van educatie kunnen vragen van kinderen worden beantwoord. De resultaten tonen verder aan dat onderwerpen die de kinderen (die bevraagd

zijn over de wens naar educatie over de dood op school) graag bespreken op school betrekking hebben op: hoe overlijdt een persoon, aan wat kunnen mensen overlijden, hebben klasgenoten ook verlieservaringen en hoe voelt het om iemand te verliezen. Ook de meeste ouders vinden het een goed idee als er meer educatie over de dood gegeven wordt op scholen. Dit breidt eerder onderzoek uit doordat er nu naast de 75% van de leraren die vindt dat doodeducatie thuishoort in het onderwijs (Mahon et al., 1999) ook ouders en kinderen hier positief tegenover staan.

Uit de resultaten blijkt echter dat er volgens de kinderen niet gesproken wordt over de dood op school. De beperkte educatie over de dood aan kinderen zorgt er volgens Paul (2019) voor dat kinderen een meer *death avoiding*-houding ontwikkelen. Er zijn verschillende verklaringen mogelijk voor het feit dat de dood niet besproken wordt op scholen. Een mogelijke verklaring kan zijn dat leraren de impact van de dood op kinderen onderschatten (Atkinson, 1980). Daarnaast kan de overtuiging dat het thema dood 'te persoonlijk' is om te bespreken op scholen een mogelijke verklaring zijn (Rosenthal, 1981). Tot slot kan net zoals de wens van ouders om kinderen te beschermen tegen pijn mogelijk de oorzaak zijn voor het vermijden van het onderwerp dood op scholen (Gaffney, 1988).

Deze bevindingen geven aanleiding om te veronderstellen dat naast ouders ook scholen een belangrijke rol spelen in het voorzien in de behoefte aan educatie over de dood om zo een *death facing*-houding te ontwikkelen. Toch blijkt dat ook op scholen de dood nog niet wordt erkend waardoor verondersteld kan worden dat ook hier nog een *beperkt taboe* geldt.

Doorbreken van het *beperkt taboe* middels een prentenboek

Met betrekking tot een prentenboek over dood en rouw tonen de resultaten aan dat een prentenboek ouder en kind kan helpen bij het bevorderen van communicatie om zo te verbinden. Zo werd door de ouders benoemd dat het een fijne manier is om over de dood te spreken. Dit kan mogelijk verklaard worden doordat voorlezen een nuttige manier is om een zwaar onderwerp te bespreken omdat het verhaal op een genuanceerde manier wordt overgebracht (Scott, 2005). Doordat de ouders mogelijk beter en meer gaan communiceren over de dood middels een prentenboek heeft dit mogelijk ook invloed op het gedrag van kinderen zelf. De kinderen zullen mogelijk beter gaan communiceren over de dood en minder hun verdriet willen vermijden omdat de sociaal geconstrueerde normen door het gedrag van de ouders mogelijk verandert.

Daarnaast laten de resultaten zien dat volgens de kinderen en ouders kinderen diverse zaken kunnen leren uit een prentenboek wat bijdraagt aan de behoefte aan educatie. Zo werd door enkele kinderen benoemd dat het fijn is om te leren hoe je met verlies om kan gaan en wat

doodgaan is. Dit komt overeen met eerder onderzoek dat aantoonde dat een prentenboek helpt om kinderen zich te laten voorbereiden op de dood en het begrijpen van het rouwproces (Corr, 2000). Verder bevestigen deze resultaten de uitspraak van Corr (2004) en Guy (1993) over het feit dat een prentenboek indirect advies kan geven aan kinderen wanneer zij een dierbare hebben verloren. Daarnaast werd door enkele ouders benoemd dat een kind kan leren dat je de mooie herinneringen mee kan nemen en dat het verlies een plekje krijgt. Dit is nuttig aangezien het volgens Baker en Sedney (1992) belangrijk is dat een kind leert hoe zij een betekenisvolle band met de overledene in stand kan houden.

Tot slot werd indirect aangetoond dat een prentenboek ook kan helpen bij het bespreken van onderwerpen met kinderen die ouders lastig vinden vanwege hun status. Daarnaast werd indirect aangetoond dat kinderen ook kunnen leren uit een prentenboek over onderwerpen waar zij nieuwsgierig naar zijn.

Deze bevindingen geven aanleiding om te veronderstellen dat een prentenboek bij kan dragen aan de ontwikkeling van een (meer) *death facing*-houding volgens zowel ouders als kinderen doordat het kan bemiddelen in de ouder-kind communicatie, kan bijdragen aan de behoefte aan educatie en kan bemiddelen bij het communiceren over onderwerpen die volgens ouders nog niet geschikt zijn voor kinderen en voorziet in informatie over onderwerpen waar kinderen nieuwsgierig naar zijn.

Beperkingen en aanbevelingen

Hoewel deze studie een nieuw licht werpt op de dood als *beperkt taboe* in het leven van kinderen en de rol die een prentenboek kan hebben in het doorbreken van dit taboe, heeft deze studie ook zijn beperkingen. Een eerste kanttekening is dat de onderzoeksgroep niet uit een evenredig aantal mannen en vrouwen (2 vaders versus 3 moeders en 2 zonen versus 3 dochters) bestond. Dit heeft mogelijk invloed gehad op de resultaten. Zo blijkt uit het onderzoek van de Gezondheidsraad (2000) dat aandachtsproblemen vier keer vaker voorkomen bij jongens dan bij meisjes. Mogelijk kwamen er uit de interviews andere antwoorden door de beperkte concentratie wanneer er meer jongens hadden meegedaan. Een andere beperking van de studie is de relatief kleine onderzoeksgroep. Dit heeft mogelijk invloed gehad op de resultaten. Daarnaast is een kanttekening dat de onderzoeker af en toe een suggestieve vraag heeft gesteld. Dit heeft mogelijk invloed gehad op de resultaten. Tot slot is slechts één prentenboek gebruikt als instrument tijdens de observatie, wat betekent dat de bevindingen lastig te generaliseren zijn naar andere prentenboeken over de dood. In het interview is wel in het algemeen gesproken over een prentenboek over de dood om te kunnen generaliseren.

Een suggestie voor toekomstig onderzoek is dan ook om het huidige onderzoek te repliceren met een ander prentenboek over de dood, een grotere onderzoeksgroep te betrekken en het aantal participanten te laten bestaan uit een evenredig aantal mannen en vrouwen waarbij goed gelet wordt op het niet stellen van suggestieve vragen.

Daarnaast kan vervolgonderzoek zich richten op de rol van een prentenboek bij leraar-kind communicatie over de dood. De huidige studie focuste zich op het ontwikkelen van een (meer) *death facing*-houding en de rol die ouder-kind communicatie hierin heeft. De resultaten tonen echter aan dat de rol van school ook belangrijk blijkt in het ontwikkelen van een *death facing*-houding via het element educatie, maar dat er op scholen niet gesproken wordt over de dood. Uit eerder onderzoek blijken leraren om dezelfde redenen als ouders het lastig te kunnen vinden om te communiceren over de dood (Gaffney, 1988). Mogelijk kan een prentenboek net zoals het voor ouder-kind communicatie naar verwachting kan helpen ook bijdragen aan de communicatie tussen de leraar en kinderen over de dood.

Conclusie

Met de resultaten van het huidige onderzoek kunnen onderstaande hoofd- en deelvragen beantwoord worden.

Hoe verloopt de communicatie over dood en rouw tussen ouder en kind aan de hand van het prentenboek *Altijd dichtbij*?

Daaropvolgend worden de verdiepende vragen gesteld:

Hoe kan het communicatieproces aan de hand van een prentenboek over dood en rouw zoals *Altijd dichtbij* volgens **kinderen** bijdragen aan het bevorderen van de *death facing*-houding? (en het reduceren van de *death avoiding*-houding)?

Hoe kan het communicatieproces aan de hand van een prentenboek over dood en rouw zoals *Altijd dichtbij* volgens **ouders** bijdragen aan het bevorderen van de *death facing*-houding? (en het reduceren van de *death avoiding*-houding)?

Figuur 4. Hoofd- en deelvragen.

Communicatie

De communicatie over dood en rouw tussen ouder en kind aan de hand van het prentenboek *Altijd dichtbij* kenmerkte zich door een open communicatiewijze waarin de ouders veelal de affliatieve communicatiestijl hanteerden. Vaders maakten daarnaast regelmatig gebruik van de assertieve communicatiestijl net zoals zonen. Bij de meisjes bleek geen van de specifieke stijlen naar voren te komen. Tijdens het communicatieproces was het veelal de ouder die voorlas en naar aanleiding van dit voorlezen werden bij de meerderheid verlieservaringen gedeeld.

***Death facing-houding* bevorderen middels een prentenboek volgens kinderen**

Dit onderzoek laat zien dat volgens de kinderen een prentenboek bij kan dragen aan het bevorderen van de *death facing*-houding doordat het kan bemiddelen in de ouder-kind communicatie, kan bijdragen aan de behoefte aan educatie, kan bemiddelen bij het communiceren over onderwerpen die volgens ouders nog niet geschikt zijn voor kinderen en voorziet in informatie over onderwerpen waar kinderen nieuwgierig naar zijn.

De resultaten van deze studie geven aan dat een prentenboek over de dood volgens de kinderen kan helpen bij de ouder-kind communicatie doordat kinderen zonder het in de gaten te hebben praten over de dood waardoor het gemakkelijker wordt om over de dood te communiceren, dat kinderen door het lezen van een prentenboek kunnen gaan denken aan een overledene en dat de dood door het prentenboek beter begrepen kan worden wat samen bijdraagt aan het beter communiceren over de dood tussen ouder en kind.

Daarnaast is uit het onderzoek naar voren gekomen dat volgens de kinderen, kinderen uit een prentenboek kunnen leren wat doodgaan is, hoe je om kan gaan met verlies, hoe verlies

voelt en dat een persoon altijd dicht bij je blijft wanneer hij is overleden wat bijdraagt aan de behoefte aan educatie.

Tot slot suggereert dit onderzoek dat een prentenboek ook bijdraagt aan het beantwoorden van vragen waarnaar de kinderen nieuwsgierig zijn. Aangezien de resultaten aantonen dat de kinderen niet het idee hebben dat de ouders informatie achterhouden omdat de meeste ouders op alle vragen eerlijk antwoord geven en ook alle vragen gesteld kunnen worden is er geen toegevoegde waarde van een prentenboek door de kinderen benoemd wanneer het gaat om de status van het kind.

***Death facing*-houding bevorderen middels een prentenboek volgens ouders**

Dit onderzoek laat zien dat volgens de ouders een prentenboek eveneens bij kan dragen aan het bevorderen van de *death facing*-houding doordat het kan bemiddelen in de ouder-kind communicatie, kan bijdragen aan de behoefte aan educatie, kan bemiddelen bij het communiceren over onderwerpen die volgens ouders nog niet geschikt zijn voor kinderen en voorziet in informatie over onderwerpen waar kinderen nieuwsgierig naar zijn.

De resultaten van deze studie geven aan dat een prentenboek volgens ouders een aanleiding kan geven om het thema dood te bespreken en dat het daarnaast kan helpen om de dood te visualiseren, het een plekje te geven en dat het ouders wat opener kan maken in hun rouwproces wat samen bijdraagt aan het beter communiceren over de dood.

Daarnaast is uit het onderzoek naar voren gekomen dat volgens de ouders kinderen uit een prentenboek kunnen leren hoe het voelt om iemand te verliezen, hoe ze kunnen omgaan met verlies, hoe in verschillende landen wordt omgegaan met verlies, dat ze verdrietig mogen zijn, dat ze er niet alleen voor staan en dat de overledene niet meer terugkomt in levende lijven wat samen kan bijdragen aan hun kennis over de dood en de behoefte aan educatie vanuit kinderen.

Tot slot suggereert dit onderzoek dat een prentenboek ook kan bijdragen aan het communiceren over onderdelen van de dood die volgens de ouders nog niet geschikt zijn voor kinderen wegens hun status aangezien een prentenboek volgens ouders kan helpen bij het communicatieproces. Daarnaast suggereert dit onderzoek dat een prentenboek volgens de ouders voor kinderen kan helpen om te leren over onderwerpen waar zij nieuwsgierig naar zijn, aangezien de kinderen volgens de ouders veel kunnen leren over de dood uit een prentenboek dus mogelijk ook over onderwerpen waar zij nieuwsgierig naar zijn.

Tot slot

Dit onderzoek geeft aanleiding om te veronderstellen dat de dood nog niet volledig onder ogen wordt gezien door de sociale omgeving van een kind wat als gevolg heeft dat de dood als *beperkt taboe* nog steeds geldt. Deze houding van de sociale omgeving heeft naar verwachting een negatieve invloed op de houding van het kind zelf tegenover de dood doordat zij zich laat leiden door sociaal geconstrueerde normen (Paul, 2019). Daarom is het belangrijk dat zowel de sociale omgeving (waaronder ouders en scholen) als de kinderen een meer *death facing*-houding ontwikkelen. De bevindingen doen vermoeden dat een prentenboek volgens zowel kinderen als ouders bij kan dragen aan het ontwikkelen van een (meer) *death facing*-houding doordat het kan voorzien in de behoefte aan verbinding met de sociale omgeving door middel van communicatie, het kan voorzien in educatie, het voor ouders kan helpen om te communiceren over een onderwerp die volgens hen (nog) niet geschikt is voor hun kind en het kinderen kan voorzien in informatie waar zij nieuwgierig naar zijn.

Deze studie draagt bij aan de bestaande kennis over de dood als *beperkt taboe* en het nut van prentenboeken bij ouder-kind communicatie over de dood. Daarnaast breiden de huidige bevindingen de bestaande literatuur uit door in Nederland de visie van kinderen te betrekken in het doodstaboedebat en daarbij in te gaan op een hulpmiddel om dit *beperkte taboe* te doorbreken: een prentenboek over dood en rouw.

Literatuur

- Adlit. (2016). Methode-gids voor onderzoek bij kinderen en jongeren. Geraadpleegd van http://d1e4k3tma157z3.cloudfront.net/attachments/488f3a65bd7501b5c80834f0f42cce7628a9c1d2/store/3e728b414b62d11ea0281de0e598de9d4ee8e62cb048070cb70f391331a4/Method+booklet_net.pdf
- Atkinson, T. L. (1980). Teacher intervention with elementary school children in death-related situations. *Death Education*, 4, 149-163. doi: 10.1080/07481188008252964
- Baker, J. E., & Sedney, M. A. (1992). Psychological tasks for bereaved children. Theory and review. *American Journal of Orthopsychiatry*, 62(1), 105- 116. doi: 10.1037/h0079310
- Boeije, H., & Bleijenbergh, I. (2019). *Analyseren in kwalitatief onderzoek: Denken en doen*. Amsterdam: Boom Uitgever.
- Bowen, M. (2004). Family reaction to death. In F. Walsh, & M. McGoldrick (Eds.), *Living beyond loss: Death in the family*. (2e ed., pp. 47-60). New York: W.W. Norton & Co.
- Bretherton, I. (1990). Open communication and internal working models: Their role in attachment relationships. In R. Thompson (Ed.), *Socioemotional development. Nebraska Symposium on Motivation* (pp. 57–113). Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.
- Bretherton, I. (1993). From dialogue to representation: The co-construction of self in relationships. In C.A. Nelson (Ed.), *Memory and affect in development. Minnesota symposia on child development* (pp. 237–263). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Clark, D., Inbadas, H., Colburn, B., Forrest, C., Richards, N., Whitelaw, S., & Zaman, S. (2017). Interventions at the end of life - a taxonomy for 'overlapping consensus'. *Wellcome open research*, 2(7). doi: 10.12688/wellcomeopenres.10722.1
- Condis, I. A., & McMullin, J.A. (2002). Sociological ambivalence and family ties: a critical perspective. *Journal of Marriage and Family* 64, 558–567. doi: 10.1111/j.1741-3737.2002.00558.

- Coombs, S. (2014). Death wears a T-shirt – listening to young people talk about death. *Mortality* 19(3), 284–302. doi:10.1080/13576275.2014.916257
- Corr, C. A. (2000). Using books to help children and adolescents cope with death: Guidelines and bibliography. In K. J. Doka (Ed.), *Living with grief: Children, adolescents and loss* (pp. 295–314). Washington, DC: Hospice Foundation of America. doi: 10.2190/0RUK-J18N-9400-BHAV
- Corr, C. A. (2004). Bereavement, Grief, and Mourning in Death-Related Literature for Children. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 48(4), 337–363. doi:10.2190/0RUK-J18N-9400-BHAV
- Cotton, C. R., & Range, L. M. (1990). Children's death concepts: relationship to cognitive functioning, age, experience with death, fear of death, and hopelessness. *J. Clin. Child Psychol.* 19, 123–127. doi:10.1207/s15374424jccp1902_3
- Cox, M., Garrett, E., & Graham, J. A. (2004). Death in Disney films: implications for children's understanding of death. *Omega -Journal of Death and Dying*, 50(4), 267 - 280. doi: 10.2190/Q5VL-KLF7-060F-W69V
- Cruse, D. R., & Cruse, D. (1982). Parental attitudes toward death education for young children. *Death Educ.* 6, 61–73. doi:10.1080/07481188208252116
- Davies, B. (1998). *Shadows in the sun: The experience of sibling bereavement in childhood*. Philadelphia: Brunner/Mazel.
- Davies, H. (2017). Embodied and sensory encounters: death, bereavement and remembering in children's family and personal lives. *Children's Geographies*, 17(5), 552-564, doi: 10.1080/14733285.2017.1392482
- Faro, L. M. C. (2018). Rode jurken en dode moeders. Rouwverwerking in jeugdboeken. *Literatuur Zonder Leeftijd*, 106, 96–123.
- Fletcher, K. L., & Reese, E. (2005). Picture book reading with young children: A conceptual framework. *Developmental Review*, 25, 64–103. doi: 10.1016/j.dr.2004.08.009
- Formanek, R. (1974). When children ask about death. *The Elementary School Journal*, 75, 92-97.

- Gaffney, D. A. (1988). Death in the classroom: A lesson in life. *Holistic Nursing Practice*, 2(2), 20-27. doi: 10.1097/00004650-198802020-00006
- Gezondheidsraad. (2000). Diagnostiek en behandeling van ADHD. Geraadpleegd van file:///C:/Users/julie/Downloads/advies-diagnostiek-en-behandeling-van-adhd%20(3).pdf
- Glass, J. C. (1991). Death, loss, and grief among middle school children: Implications for the school counselor. *Elementary School Guidance & Counseling*, 26, 139-149.
- Goldsmith, D. J., & Domann-Scholz, K. (2013). The Meanings of “Open Communication” Among Couples Coping With a Cardiac Event. *Journal of Communication*, 63, 266–286. doi: 10.1111/jcom.12021
- Grollman, E. A. (1967). *Explaining death to children*. Boston: Beacon Press.
- Guy, T. (1993). Exploratory study of elementary-aged children’s conceptions of death through the use of story. *Death Studies*, 17(1), 27–54. doi: 10.1080/07481189308252603
- Hammersley, M. & Atkinson, P. (2007) *Ethnography. Principles in practice*. Routledge: Londen.
- Holland J. (2008). How schools can support children who experience loss and death. *British Journal of Guidance & Counselling* 36, 411–424. doi: 10.1080/03069880802364569
- Irizarry, C. (1992). Spirituality and the child. *Journal of Psychosocial Oncology*, 10(2), 39–58. doi: 10.1300/J077v10n02_03
- Jackson, M., & Colwell, J. (2001). *Talking to children about death*. *Mortality*, 6(3), 321-325. doi: 10.1080/13576270120082970
- Kwant, A. (2011). *Geraakt door prentenboeken. Effecten van het gebruik van prentenboeken op de sociaal-emotionele ontwikkeling van kleuters*. Delft: Eburon.
- Leaper, C. (1991). Influence and involvement in children's discourse: age, gender, and partner effects. *Child Development*, 62, 797–811. doi: 10.2307/1131178
- Lee, S. A., Jobe, M. C., Mathis, A. A., & Gibbons, J. A. (2020). Incremental validity of coronaphobia: Coronavirus anxiety explains depression, generalized anxiety, and

- death anxiety. *Journal of Anxiety Disorders*, 74, 102-268. doi: 10.1016/j.janxdis.2020.102268
- Leman, P. J., Ahmed, S., & Ozarow, L. (2005). Gender, gender relations, and the social dynamics of children's conversations. *Developmental Psychology*, 41, 64–74. doi: 10.1037/0012-1649.41.1.64
- Lemniscaat. (z.d.). Altijd dichtbij, Mark Janssen. Geraadpleegd van <https://www.lemniscaat.nl/boeken/altijd-dichtbij/>
- Mahon, M.M., Goldberg, R.L., & Washington, S.K. (1999). Discussing Death in the Classroom: Beliefs and Experiences of Educators and Education Students. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 39(2): 99-121. doi:10.2190/05Y3-JC3E-JRMK-63YA
- Maso, I. (1987). *Kwalitatief onderzoek*. Amsterdam: Boom.
- Meyers, J., & Pitt, N. W. (1976). A consultation approach to help a school cope with the bereavement process. *Professional Psychology*, 7(4), 559-564. doi: 10.1037/0735-7028.7.4.559
- Nikolajeva, M., & Scott, C. (2001). *How picturebooks work*. New York: Routledge.
- Olland, F. (z.d.). Beeldschermtijd. Ouders van nu. Geraadpleegd van <https://www.oudersvanu.nl/kind/spelen/beeldschermtijd/>
- Paul, S. (2019). Is Death Taboo for Children? Developing Death Ambivalence as a Theoretical Framework to Understand Children's Relationship with Death, Dying and Bereavement. *Children & Society*, 33. doi: 10.1111/chso.12352
- Petronio, S. (2002). *Boundaries of privacy: Dialectics of disclosure*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Reisler, R. Jr. (1977). The issue of death education. *The School Counselor*, 24(5), 331-337.
- Ribbens McCarthy, J. (2006). *Young people's experiences of loss and bereavement: towards and interdisciplinary approach*. Maidenhead, UK: Open University Press.
- Riesch, S. K., Anderson, L. S., & Krueger, H. A. (2006). Parent-child communication processes: Preventing children's health-risk behavior. *Journal for Specialists in Pediatric Nursing*, 11(1), 41–56. doi: 10.1111/j.1744-6155.2006.00042.x

- Rosengren, K. S., Gutiérrez, I. T., & Schein, S. S. (2014). IV. Cognitive dimensions of death in context. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 79(1), 62–82. doi: 10.1111/mono.12079
- Rosenthal, N. R. (1981). Attitudes toward death education and grief counseling. *Counselor Education and Supervision*, 20(3), 202-210. doi: 10.1002/j.1556-6978.1981.tb01648.x
- Schoen, A., Burgoyne, M., & Schoen, S. (2004). Are the developmental needs of children in America adequately addressed in the grieving process? *Journal of Instructional Psychology*, 31(2), 143-150.
- Scott, C. (2005). A Challenge to Innocence: ‘Inappropriate’ Picturebooks for Young Readers. *Bookbird*, 43(1), 5-13.
- Sedney, M. A., Baker, J. E., & Gross, E. (1994). “The story” of a death: Therapeutic considerations with bereaved families. *Journal of Marital and Family Therapy*, 20, 287–296. doi: 10.1111/j.1752-0606.1994.tb00116.x
- Shinn, L. K., & O'Brien, M. (2008). Parent-child conversational styles in middle childhood: Gender and social class differences. *Sex Roles: A Journal of Research*, 59(1-2), 61–67. doi: /10.1007/s11199-008-9443-1
- Silverman, P. (2000). *Never too young to know: death in children’s lives*. Oxford: Oxford University Press.
- Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death understanding and fear of death in young children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(4), 525-535. doi:10.1177/1359104507080980
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1984). Children’s understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child Development*, 55, 1671–1686. doi: 10.2307/1129915
- Stichting Lezen (2020). *Voorleesprojecten voor vluchtelingenkinderen. Hoe kan de kracht van verhalen worden ingezet om de psychosociale gezondheid te versterken?* Amsterdam: Stichting Lezen.
- Terwel, J. (1978). Observeren in het onderwijs. Theorie, methoden en kritiek. *Informatiebladen van het Instituut voor Onderwijskunde der RU/Groningen*, 9(4), 155-227.

- Toller, P. W., & McBride, M. C. (2013). Enacting Privacy Rules and Protecting Disclosure Recipients: Parents' Communication with Children Following the Death of a Family Member. *Communication Faculty Publications*, 25, 32-45. doi: 10.1080/15267431.2012.742091
- Vázquez-Sánchez, J. M., Fernández-Alcántara, M., García-Caro, M. P., Cabañero-Martínez, M. J., Martí-García, C., & Montoya-Juárez, R. (2019). The concept of death in children aged from 9 to 11 years: Evidence through inductive and deductive analysis of drawings. *Death studies*, 43(8), 467-477. doi: 10.1080/07481187.2018.1480545
- Walter, T. (1991). Modern death: taboo or not taboo? *Sociology* 25(2): 293–310. doi: 10.1177/0038038591025002009
- West, C., & Zimmerman, D. H. (1977). Women's place in everyday talk: Reflections on parent-child interaction. *Social Problems*, 24, 521–529. doi: 10.1525/sp.1977.24.5.03a00040
- Wiseman, A. M. (2012). Summer's End and Sad Goodbyes: Children's Picturebooks About Death and Dying. *Children's Literature in Education*, 44(1), 1–14. doi: 10.1007/s10583-012-9174-3
- Zevenbergen, A. A., & Whitehurst, G. J. (2003). Dialogic reading: A shared picture book reading intervention for preschoolers. In A. van Kleeck, S. A. Stahl, & E. B. Bauer (Eds.), *On reading books to children: Parents and teachers* (pp. 177–200). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Bijlagen

Bijlage A Topicijst observatie

Sensitizing concepts

Algemeen

- Wie leest voor
- Hoe praat het kind over de dood
- Hoe praat de ouder over de dood
- Bij welke bladzijde worden veel vragen gesteld (*prentenboek*)
- Bij welke bladzijde wordt lang stilgestaan en waarom (*prentenboek*)
- Wordt er gesproken over het leven ná de dood en hoe door het kind en de ouder (*continuing bonds*)

Factoren *Death ambivalence model*

Death avoiding

- Wordt verdriet omzeild (*circumventing sadness*)
- Worden er vragen gesteld door het kind (*death illiteracy*)
- Wordt er informatie achterwegen gelaten door de ouder (*influencing factors: status and role as a child*)

Death facing

- Wordt er gesproken over gevoelens door het kind en de ouder (*desires: information about managing related feelings of death*)
- Wordt de dood geschetst als natuurlijk onderdeel van het leven (*desires: information about death as part of the lifecyclys*)
- Vraagt het kind veel en wat voor een soort vragen stelt hij/zij (*influencing factor: curiosity*)

Ouder-kind communicatie

- Worden de vragen beantwoord door de ouder (*open communicatie*)
- Wordt er eerlijk antwoord gegeven op de vragen door de ouder (*open communicatie*)
- Wordt door de ouder de aandacht gevestigd op het zelf, de ideeën van de gesprekspartner beïnvloed en wordt de gesprekspartner onderbroken in het gesprek om naar de eigen ideeën te sturen (*assertieve communicatiestijl*)
- Wordt door de ouder de focus in het gesprek gelegd op de ander en stimuleert de ouder ideeën en betrokkenheid van de gesprekspartner (*affiliatieve communicatiestijl*)

- Worden er vragen gesteld door de ouder

Bijlage B Interviewvragen

Interviewvragen kind

Intro

- Stel mijzelf kort voor
- Bedank voor deelname
- Vertel wat het doel is van het interview
- Vertel hoelang het ongeveer gaat duren
- Herhaal dat het anoniem is
- Ethisch aspect: Geef aan dat ze altijd mogen stoppen en niet geen antwoord hoeven te geven als ze dit liever niet willen
- Nodig mensen uit om vragen te stellen

Dan begin ik met wat vragen over het prentenboek:

Prentenboek

1. Wat vond je van het prentenboek? (verhaal + tekeningen)
2. Hoe vond je het om dit prentenboek te lezen met je vader/moeder?
3. Kan je mij vertellen waar het verhaal over ging?
4. Heb je iets geleerd uit het prentenboek? (*death avoiding- death illiteracy/ death facing- desires; information about death, grief, related feelings*) Wat dan?
5. Merk je dat je door het lezen van dit boek meer nadenkt over de dood of wat er gebeurt als iemand overlijdt? Of is het verhaal en het onderwerp meteen weer uit je hoofd?
6. Denk je dat je het nog over dit boek zal hebben de aankomende tijd met bijvoorbeeld je ouders of vrienden? (*death facing- need to connect with others/ uitnodiging sociale interactie*)
7. Denk je dat je nu je dit boek hebt gelezen je het komende tijd nog weleens zal hebben over overlijden of misschien wel wat er gebeurt als iemand dood is? (*death facing- need to connect with others/ uitnodiging sociale interactie*)

Oke, je omschreef net het verhaal al heel goed. Het gaat dus over Babu, die zijn oma is verloren. Babu krijgt uiteindelijk allemaal tekens van zijn oma, zonder dat ze er in levenden lijve is.

Dood

8. Nu vraag ik mij af, heb jij wel eens iemand verloren zoals een huisdier of familie of erover gelezen in boeken? (*death facing- death as omnipresent*)
9. Dit was denk ik wel lastig om mee te maken, he. Erg verdrietig. Wil je eens vertellen wat jij denkt dat dood is en wat er gebeurt als iemand is overleden? (*kennis dood*)

Ouder-kind communicatie

10. En praat je weleens over de dood met vriendinnen of je ouders bijvoorbeeld? (*death avoiding- death as unacknowledged/ death facing- need to connect with others*)
11. Hoe komt dit onderwerp dan ter sprake? Begin jij daar zelf over, of bijvoorbeeld je vader, of zie je iets op de tv? (*initiator/ death facing- influencing factor curiosity*)
12. Zou ook een prentenboek zoals jullie net hebben gelezen aanleiding zijn om over het onderwerp dood te gaan praten?
13. Vind je het lastig over dat thema te praten? (*death avoiding- circumventing sadness*). En wat maakt het lastig?
14. Zou een prentenboek zoals die jullie net hebben gelezen jou helpen om over dit thema te praten? Waarom? (denk je dat het voor andere kinderen helpt)
15. Vind je het interessant/fijn om over dit thema te praten? (*death facing- needs to connect with others*)
16. Kan je mij vertellen hoe jullie over dit thema praten? Waar hebben jullie het dan over? (Stel ik ben jou) Wil je eens voordoen wat jouw ouders zeggen als jullie over de dood praten? (*hoé praten, open communicatie, communicatiestijlen*)
17. Praten jullie daarbij ook over het leven ná de dood? En hoe praten jullie over iemand die is overleden? (*continuing bonds*)
18. Heb je nog vragen over de dood of dingen die je graag zou willen weten over de dood, rouw en de gevoelens die erbij komen kijken?

(death avoiding- death illiteracy/ death facing- desires; information about death, grief, related feelings / influencing factor- curiosity)

19. Heb je het gevoel dat je deze vragen altijd kan stellen aan je ouders? *(death avoiding-influencing factors; status child)*
20. En heb je het idee dat ze hier altijd eerlijk antwoord opgeven?
21. Hebben jullie het op school weleens gehad over overlijden en rouw? Hoe komt dat dan ter sprake?
22. Denk je dat je wat zou kunnen leren uit een prentenboek die over overlijden en rouw gaat zoals het boek van net? Wat dan?
(Bijvoorbeeld over wat de dood is maar ook welke gevoelens komen kijken bij rouw)
23. Heb je nog tips aan ouders hoe zij het beste kunnen praten over het thema dood met hun kinderen? *(ideeën)*

Hulpvragen om door te vragen

- Wat bedoel je precies met...?
- Kan je dit uitleggen?
- Hoe kwam het dat...?

Tot slot

- Bedank kinderen voor hun tijd en deelname
- Nodig uit om vragen te stellen

Interviewvragen ouder

Intro

- Stel mijzelf kort voor
- Bedank voor deelname
- Vertel wat het doel is van het interview
- Vertel hoelang het ongeveer gaat duren
- Herhaal dat het anoniem is
- Ethisch aspect: Geef aan dat ze altijd mogen stoppen en niet geen antwoord hoeven te geven als ze dit liever niet willen

- Nodig mensen uit om vragen te stellen

Dan begin ik met wat vragen over het prentenboek:

Prentenboek

24. Wat vindt u van het prentenboek? (verhaal + tekeningen)
25. Hoe vond u het om dit prentenboek te lezen met je dochter/zoon?
26. Merkt u dat u door het lezen van dit boek meer nadenkt over de dood of wat er gebeurt als iemand overlijdt? Of is het verhaal en het onderwerp meteen weer uit uw hoofd?
27. Denkt u dat u het nog over dit boek zal hebben de aankomende tijd met uw dochter of uw andere kinderen? (*death facing- need to connect with others/ uitnodiging sociale interactie*)
28. Denkt u dat u nu u dit boek heeft gelezen u het komende tijd nog weleens zal hebben over overlijden of misschien wel wat er gebeurt als iemand dood is met uw dochter of uw andere kinderen? (*death facing- need to connect with others/ uitnodiging sociale interactie*)

Ouder-kind communicatie

29. Los van dit prentenboek, praat u over de dood met uw kinderen? Is dit recentelijk nog voorgekomen?
30. Hoe komt dit onderwerp dan ter sprake? Begin u daar zelf over, of bijvoorbeeld uw kind, of zien jullie iets op de tv? (*initiator/ death facing- influencing factor curiosity*)
31. Zou ook een prentenboek zoals jullie net hebben gelezen aanleiding zijn om over het onderwerp dood te gaan praten?
32. Vindt u het lastig over dit thema te praten? (*death avoiding- circumventing sadness*). En wat maakt het lastig?
33. Zou een prentenboek zoals die jullie net hebben gelezen u helpen om over dit thema te praten? Waarom? (denkt u dat het voor andere ouders helpt)
34. Wat zou voor u helpen om over dit onderwerp te praten? (*boeken, films etc.*) Wanneer zij het niet lastig vinden: Wat kan volgens u andere ouders helpen om over dit onderwerp te praten?

35. Heeft u het idee dat uw kind het lastig vindt over dit onderwerp te praten? (*death avoiding- circumventing sadness*)
36. Wat zou voor hem of haar helpen om over dit onderwerp te praten?
37. Heeft u het idee dat uw kind het interessant vindt over dit thema te praten? (*death facing- needs to connect with others*)
38. Kunt u mij vertellen hoé jullie over dit thema praten? Waar hebben jullie het dan over? En geef je overal eerlijk antwoord op?
(*hoe praten, open communicatie, communicatiestijlen*)
39. Heet u nog bepaalde zaken waar u liever niet over praat of achterwegen laat bij uw kind als het gaat om het thema dood? (*death avoiding- influencing factors; status child*)
40. Wordt er in zulke gesprekken ook stilgestaan bij rouwverwerking en gevoelens die erbij komen kijken? (*death facing- desires; information about death, grief, related feelings*)
41. Praten jullie daarbij ook over het leven ná de dood? En hoe praten jullie over iemand die is overleden? (*continuing bonds*)
42. Heeft u het idee dat uw kind nog vragen of onduidelijkheden heeft over het thema dood? (*death avoiding- death illiteracy/ death facing- desires; information about death, grief, related feelings / influencing factor- curiosity*)
43. En kan hij of zij met al deze vragen bij u terecht? (*death avoiding- death as unacknowledged/ death facing- need to connect with others*)
44. Denkt u dat uw kind wat zou kunnen leren uit een prentenboek die over overlijden en rouw gaat zoals het boek van net? Wat dan?
(Bijvoorbeeld over wat de dood is maar ook welke gevoelens komen kijken bij rouw)
45. Heb je nog tips aan andere ouders hoe zij het beste kunnen praten over het thema dood met hun kinderen? (*ideeën*)

Hulpvragen om door te vragen

- Wat bedoel je precies met...?
- Kan je dit uitleggen?
- Hoe kwam het dat...?

Tot slot

- Bedank ouder voor hun tijd en deelname
- Herhaal wat er gebeurt met de data
- Nodig uit om vragen te stellen

Bijlage C Prentenboek

Bladzijde 6-7

Ik begreep er niets van. De vorige nacht had ik niet kunnen slapen. Mijn hoofd zat zo vol van vragen. Ik luisterde naar de geluiden van de nacht, die het donker kleur gaven. Maar er kwam geen antwoord. Met een grote sprong dook ik in het koele water van het meer van Pokhara.

Bladzijde 8-9

Een zee van water omarmde me en met elke trap duwde ik het nare gevoel dat ik had verder van me af. Ik dook dieper en dieper tot het donker werd en precies daar loste het boos zijn in mij op. Zachter en lichter gleden ik omhoog alsof ik een zware jas had uitgedaan.

Bladzijde 10-11

Oma is er niet meer... ik moet flink zijn. 'Beloof je me dat, babu?' had ze gevraagd, terwijl ik op de rand van haar bed zat. En ze kneep zachtjes in mijn hand omdat ze geen antwoord nodig had. Maar hoe harder ik probeerde haar niet te missen, hoe meer ze mij ontbrak.

Bladzijde 12-13

Ze had gezegd: 'als je je verdrietig voelt omdat ik er niet meer ben, juist dan ben ik heel dicht bij je'. Maar daar aan de overs van het Meer in de warmte van de zon wist ik heel zeker dat ik er alleen voor stond. De glinsteringen op het water, de geluiden van de vogels en de mooie vis. Alles zo dichtbij- behalve oma.

Bladzijde 14-15

De dagen regen zich aaneen. Op het plein vroeg ik mij af of oma misschien liever daar wilde blijven. Daar waar het heel fijn was. Ik zou ook niet weglopen van een feest. Zelfs niet voor even. 'Vogel! Laat me met rust! Zo kan ik niet nadenken!'

Bladzijde 16-17

Oma? Is het te veel gevraagd om een teken te geven? Wacht... misschien is ze dat koele briesje. Of dat boompje, fris in duizend kleuren groen. Die dag keek ik er uren naar. En daar, in de schaduw dicht bij de gerimpelde huid van de oude banyanboom, loste weer een stukje van mijn verdriet op.

Bladzijde 18-19

Op een avond klauterde ik naar het dak van de Apentempel en ging liggen met mijn ogen wijd open. Dichter bij de hemel was ik nog nooit geweest. De wolken kon ik bijna aanraken. Vormen en kleuren die steeds veranderen. Mama zag er dieren in en papa gezichten van mensen. 'Ga nou even weg kleintje! Wat spring je toch steeds om me heen? Ik zie niets!'

Bladzijde 20-21

De kleine aap liet me die avond niet meer los. Langzaam kleurde de hemel van rood naar paars naar het donkerste blauw. Duizenden lichtjes, duizenden sterren. Ik kon er niet één kiezen, want stel je voor: ik zat ernaast...

Bladzijde 22-23

Op het einde van de zomer logeerde ik bij opa. Op een avond gonsde het door het dorp: ‘Let op! Ze is er weer!’ ‘Ga aan de kant.’ ‘Daar komt ze aan!’ ‘Oma?’ Snel zette ik de houten ladder tegen de tuinmuur en klom omhoog. Toen ik op de hoogste treden stond en de straat in keek, wist ik genoeg. Dat was oma niet! Als ze een dier zou zijn, dan was ze zeker geen neushoorn. Ze zou sierlijk bewegen. Door het water glijden. Of lichtjes door de lucht fladderen als een dwarrelend veertje op een windstille dag. Misschien wel zoals de vlinder die ik daar zag.

Bladzijde 24-25

Het ging goed met me. Tijd verstreek en andere dingen namen me in beslag. Ik las boeken over toen de aarde beefde. Tekende bergen en goden en schreef spannende verhalen over de Armworstelaar van Tukuhe. Als de lessen klaar waren speelde ik op het veldje bij de school. Op die enkele dag dat ik haar wel miste hoorde ik algauw: ‘He Babu, wat zit je nou alleen in een hoekje? Hier is de bal!’.

Bladzijde 26-27

Ik begon het te begrijpen. Uit duizenden gezichten herkende ik die ene glimlach. Daar een knipoog. Dan dezelfde rimpeltjes. Ik zag zelfs haar neusje! Allemaal losse stukjes van het allerliefste gezicht.

Bladzijde 28-29

‘Ze was een glimlach, opa. Misschien ook een kleine vogel, een andere keer een aap. Ze was een boom die schaduw gaf, de vis in het Meer, de vlinder. Wat als jij haar mist opa?’ ‘Dan ga ik hier zitten en voel ik de warme wind uit de vallei op mijn gezicht. Als ik dan het zachte tokkelen van de windgong hoor, dan weet ik het: ze is er weer. Wat denk jij Babu?’ ‘Opa, ze is **altijd dichtbij**.’.

Bijlage D Informatieformulier

Radboud Universiteit

INFORMATIE OVER HET ONDERZOEK

Naam onderzoek: Ouder-kind communicatie over de dood

Verantwoordelijke onderzoeker: Dr. L.M.C. Faro

Uitvoerder van het onderzoek: Juliëtte van Beek, MA student Communicatie- en Informatiewetenschappen in het kader van haar afstudeeronderzoek

Inleiding

Wij vragen u en uw kind om mee te doen aan een wetenschappelijk onderzoek. Meedoen is vrijwillig. Om mee te doen is uw schriftelijke toestemming nodig. Voordat u beslist of u uw kind wil laten meedoen aan dit onderzoek, krijgt u uitleg over wat het onderzoek inhoudt. Lees deze informatie rustig door en vraag de onderzoeker om uitleg als u vragen heeft.

Beschrijving en doel van het onderzoek

In dit onderzoek willen we kijken of het geïllustreerde kinderboek *Altijd dichtbij* van Mark Janssen een bijdrage zou kunnen leveren aan het communicatieproces tussen ouder en kind. Uit diverse literatuur blijkt dat de dood gezien wordt als een *beperkt taboe* onderwerp: veel ouders en kinderen vinden het lastig dit thema te bespreken. Het prentenboek kan mogelijk fungeren als hulpmiddel om het thema aan bod te laten komen en er tevens over te gaan praten. Het is, ook al vinden veel volwassenen dit complex en emotioneel, van belang om al op jonge leeftijd met kinderen over de dood en het rouwproces te spreken. Dit is belangrijk omdat ook jonge kinderen in aanraking kunnen komen met de dood.

In *Altijd dichtbij* wordt het rouwproces van Babu beschreven. Babu is een jongen van ongeveer acht jaar oud waarvan de grootmoeder onlangs is overleden. In het boek wordt het rouwproces van Babu beschreven. Het boek heeft een troostend slot waarin Babu samen met zijn grootvader herinneringen aan haar ophaalt en ze zich realiseren dat ze weliswaar overleden is maar toch 'altijd dichtbij' zal blijven.

Wat wordt er van u en uw kind verwacht?

Observatie kind en ouder

In dit onderzoek wordt u in eerste instantie gevraagd het prentenboek *Altijd dichtbij* te lezen met uw kind. Deze neemt de onderzoeker mee tijdens de afspraak waarin de onderzoeker dit leesproces fysiek zal observeren.

Individueel interview kind en ouder

Na dat u met uw kind het prentenboek heeft gelezen is het de bedoeling dat aansluitend u en uw kind fysiek geïnterviewd worden. Het doel hierbij is om vanuit beide perspectieven te achterhalen hoe dit communicatieproces ervaren wordt. Daarnaast zijn we benieuwd naar de behoeftes ervaringen rondom het thema dood. Heeft uw kind bijvoorbeeld behoefte aan meer educatie of leven er vragen omtrent dit onderwerp? En hoe staat u tegenover het bediscussiëren van dit onderwerp met uw kind?

Wat betekent het dat u en uw kind meedoen aan deze studie?

In de huidige situatie rond de uitbraak van het Corona virus kunnen wij ons voorstellen dat een gesprek over de dood emoties met zich mee kan brengen. We zijn ons daar terdege van bewust. We kunnen ons voorstellen dat erover praten met een onbekende emotioneel belastend kan zijn voor u en voor uw kind. Daar hebben we uiteraard alle begrip voor en houden we uiteraard rekening mee. Aan de andere kant is het ook mogelijk dat u en uw kind er behoefte aan hebben om juist op dit moment uw ervaringen met ons te delen. Misschien omdat u en uw kind hierdoor zijn aangegrepen, en erover vertellen soms ook kan helpen en zou kunnen leiden tot een beter begrip van de dood bij uw kind.

Vrijwilligheid

U en uw kind doen vrijwillig mee aan dit onderzoek. Daarom kunt u op elk moment tijdens het onderzoek uw deelname stopzetten en uw toestemming intrekken. U hoeft niet aan te geven waarom u stopt. U kunt tot twee weken na deelname ook de onderzoeksgegevens en persoonsgegevens van uw kind laten verwijderen. Dit kunt u doen door een mail te sturen naar de begeleider: l.faro@let.ru.nl.

Wat gebeurt er met mijn gegevens?

De onderzoeksgegevens die we in dit onderzoek verzamelen, zullen door wetenschappers gebruikt worden voor datasets, artikelen en presentaties. De anoniem gemaakte onderzoeksgegevens zijn tenminste 10 jaar beschikbaar voor andere wetenschappers. Als we gegevens met andere onderzoekers delen, kunnen deze dus niet tot u of uw kind herleid worden.

In dit onderzoek worden zowel beeld- als geluidsopnames gemaakt. Deze opnames worden gebruikt voor letterlijke uitwerking en analyse van wat er is gezegd. Deze geluidsopnames kunnen (door de unieke stem) niet volledig anoniem gemaakt worden, maar de uitgewerkte teksten zullen wél geanonimiseerd worden en zo worden opgeslagen op een veilige plaats. Na afloop van het onderzoek zullen deze beeld- en geluidsopnames worden verwijderd.

U krijgt van ons een formulier waarop u toestemming voor het maken en gebruiken van deze opnames kunt aangeven.

Voor de interne administratie van dit onderzoek zijn ook persoonsgegevens nodig, zoals naam en geboortedatum van de deelnemers. Deze gegevens zijn alleen toegankelijk voor de onderzoeker en de gegevensbeheerder.

We bewaren alle onderzoeks- en persoonsgegevens op beveiligde wijze volgens de richtlijnen van de Radboud Universiteit.

Heeft u vragen over het onderzoek?

Als u meer informatie over het onderzoek wilt hebben, kunt u contact opnemen met:

Laurie Faro, e-mail: l.faro@let.ru.nl.

Ethische toetsing en klachten

Dit onderzoek is goedgekeurd door de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen van de Radboud Universiteit (ETC-GW nummer 2020 – 9339)

Heeft u klachten over het onderzoek, dan kunt u contact opnemen met de verantwoordelijke onderzoeker.

Ook kunt u een klacht indienen bij de secretaris van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen Radboud Universiteit (etc-gw@ru.nl)

Voor vragen over de verwerking van gegevens in dit onderzoek kunt u contact opnemen met:
dataofficer@let.ru.nl

Toestemmingsverklaring

Als u en uw kind aan dit onderzoek mee willen doen, vragen we u een toestemmingsverklaring te ondertekenen. Door uw schriftelijke toestemming geeft u aan dat u de informatie heeft begrepen en instemt met deelname aan het onderzoek.

Bijlage E Toestemmingsformulier

Radboud Universiteit

TOESTEMMINGSVERKLARING

Voor deelname aan het wetenschappelijke onderzoek: *Ouder-kind communicatie over de dood*

Verklaring ouder/voogd

Ik heb uitleg gekregen over het doel van het onderzoek. Ik heb vragen mogen stellen over het onderzoek. Ik begrijp dat ik op elk moment tijdens het onderzoek de deelname van mijn kind mag stopzetten. Ik begrijp hoe de gegevens van het onderzoek bewaard zullen worden en waarvoor ze gebruikt zullen worden. Ik stem in met deelname van mij en mijn kind aan het onderzoek, zoals beschreven in het informatiedocument.

Daarnaast geef ik toestemming voor (s.v.p. aankruisen wat van toepassing is):

Ja Nee

- maken van video en audio opname van de observatie
- maken van audio opnamen van beide interviews
- opslaan en bewaren van video en audio opnamen in een beveiligde omgeving
- uitschrijven van de audio-opnamen (transcriptie)
- gebruik van de anoniem gemaakte transcripten voor wetenschappelijk onderzoek

Naam:

Relatie tot de deelnemer.....

Handtekening:

Datum:.....

Verklaring uitvoerend onderzoeker

Ik verklaar dat ik de hierboven genoemde persoon juist heb geïnformeerd over het onderzoek en dat ik mij houd aan de richtlijnen voor onderzoekers zoals verwoord in het protocol van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen.

Naam:.....

Handtekening:

Datum:.....

Bijlage F Voorbereidende vragen

1. Religie

- *Voedt u uw kind religieus op?*
 - Welke religie?
 - Heeft deze religie naar uw idee invloed op hoe uw kind over de dood denkt en praat?
Zo ja, op welke manier denkt u dat het invloed heeft?

2. Communicatie over de dood

- *Praat u wel eens met uw kind over de dood?*
- *Hoe ervaart u een gesprek over de dood met uw kind?*
- *Hoe omschrijft u de dood of zou u dit beschrijven wanneer u dit aan uw kind uitlegt?*
 - Als een biologisch feit.
 - Met een verzachtende en verhullende omschrijving (zoals ‘een lange slaap houden’, ‘op reis gaan’, ‘naar de sterren gaan’).

3. Directe ervaringen met de dood

- *Heeft uw kind wel eens een directe ervaring met de dood gehad?*
 - Hoe dichtbij was deze ervaring?
 - Hoe recent was deze ervaring?

Bijlage G Debriefing

Radboud Universiteit

Geachte familie (naam deelnemende familie)

Enige tijd geleden heeft uw familie welwillend medewerking verleend aan het onderzoek : *Ouder-kind communicatie over de dood*.

Via dit schrijven spreken wij onze dank uit voor uw openheid en bereidwillige medewerking van u en uw kind.

We kunnen ons voorstellen dat u misschien behoefte heeft nog eens na te praten over hoe u en uw kind het onderzoek, en vooral het onderwerp, hebben ervaren. Uiteraard zijn we hiertoe gaarne bereid en in dat geval kunt u contact opnemen met Laurie Faro: l.faro@let.ru.nl

De door u en uw kind verstrekte gegevens worden, zoals we hebben afgesproken, anoniem en vertrouwelijk behandeld en opgeslagen.

Zoals afgesproken sturen wij, te zijner tijd, na afronding van het onderzoek, een overzicht van de resultaten.

We danken u nogmaals heel hartelijk voor uw medewerking.

Met vriendelijke groet,

Namens alle onderzoekers:

Dr. Laurie M.C. Faro

Bijlage H Checklist Ethische Toetsing

Naam: Juliëtte van Beek

Studentnummer: s1046059

Titel van het scriptie-onderzoeksproject: *Ouder-kind communicatie over de dood.*

Eerste begeleider en verantwoordelijke onderzoeker: Laurie Faro

Datum waarop de checklist is ingevuld: 8-4-21

Je vult de vragen in door bij het gekozen antwoord te klikken op het vierkantje.

Na klikken verschijnt er in dit vierkantje een kruis

Medisch-ethisch onderzoek

1. Is er op één van de volgende manieren een zorginstelling bij het onderzoeksproject betrokken?

Dit is het geval als één van de situaties a/b/c hierna van toepassing is op het onderzoek:

A. één of meer medewerkers van een zorginstelling is bij het onderzoek betrokken als opdrachtgever of verrichter/uitvoerder

B. het onderzoek vindt plaats binnen de muren van de zorginstelling, en dient naar de aard van het onderzoek normaliter niet buiten de muren van de zorginstelling plaats te vinden

C. aan het onderzoek nemen patiënten/cliënten van de zorginstelling (i.h.k.v. behandeling) deel

Nee, op geen van de manieren a/b/c → doorgaan met vragenlijst

Ja, op manier a / b / c (omcirkel wat van toepassing is)

→ Heeft een Medisch-Ethische Toetsingcommissie (METC) het onderzoek al beoordeeld?

Ja, en het oordeel was dat het onderzoek wordt toegestaan → Voeg een verklaring hiervan door je begeleidend docent bij je onderzoeksvorstel en vragenlijst toch afmaken

Nee → Deze aanvraag moet door een erkende Medisch-Ethische Toetsingscommissie (METC) behandeld worden, bijvoorbeeld de CMO Regio Arnhem Nijmegen (cmo-regio-arnhem-nijmegen) → einde checklist → zie ccmo.nl

2. Is er sprake bij dit project sprake van een medisch-wetenschappelijk onderzoek dat mogelijk gezondheidsrisico's met zich meebrengt voor de deelnemende personen?

Nee → doorgaan met vragenlijst

Ja → Deze aanvraag moet door een erkende Medisch-Ethische Toetsingscommissie (METC) behandeld worden, bijvoorbeeld de CMO Regio Arnhem Nijmegen (cmo-regioarnhem- nijmegen) → einde checklist → zie ccmo.nl

Standaard-onderzoeksmethode

3. De Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen (ETC-GW) heeft een aantal standaardonderzoeken beschreven, te vinden via ETC-GW standaarden (zie na doorklikken de rechterkolom voor pdf) → Valt de methode van het beoogde onderzoeksproject onder een van deze beschreven standaardonderzoeken?

Ja → **er kan niet geklikt worden op de link**

(naam en nummer standaard invullen) →doorgaan met vragenlijst

Nee → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

Deelnemende personen

4. Gaat het bij het voorgenomen onderzoek om een gezonde populatie?

Ja → doorgaan met vragenlijst

Nee → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

5. Is er sprake van onderzoek bij minderjarigen (< 18 jaar) of bij wilsonbekwamen ?

Nee → doorgaan met vragenlijst

Ja → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

Aard van het onderzoek

6. Wordt er een onderzoeksmethode gebruikt die het mogelijk maakt dat bij toeval een bevinding over de gezondheidssituatie van een deelnemende persoon wordt gedaan, waarvan hij of zij op de hoogte zou moeten worden gesteld op een manier die niet beschreven is in de standaardmethode die van toepassing is?

Nee → doorgaan met vragenlijst

Ja → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

7. Moeten deelnemende personen handelingen doen of meemaken, die ongemak kunnen inhouden op een manier die niet beschreven is in de standaardmethode die van toepassing is?

Nee → doorgaan met vragenlijst

Ja → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

8. Zijn de in te schatten risico's verbonden aan het onderzoek voor deelnemende personen groter dan beschreven is in de standaardmethode die van toepassing is?

Nee → doorgaan met vragenlijst

Ja → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

9. Wordt aan deelnemende personen een andere vergoeding geboden dan gebruikelijk binnen de standaardmethode die van toepassing is?

Nee → doorgaan met vragenlijst

Ja → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

10. Indien er misleiding plaatsvindt, voldoet de misleidingsprocedure dan aan de eisen zoals beschreven in het protocol van de ETC-GW? (zie misleiding)

Ja → doorgaan met vragenlijst

Nee → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

11. Wordt voldaan aan de standaardregels in verband met anonimiteit en privacy zoals beschreven in het protocol van de ETC-GW? (zie anonimiteit)

Ja → doorgaan met vragenlijst

Nee → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

Afname van het onderzoek

12. Wordt het onderzoek bij een externe instelling (bijv. school, ziekenhuis) uitgevoerd?

Nee → doorgaan met vragenlijst

Ja → Heb je/krijg je schriftelijke toestemming van deze instelling?

Ja → doorgaan met vragenlijst (document met toestemming bijvoegen)

Nee → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar

toetsprocedure

13. Is aan de volgende voorwaarden voldaan (zie toelichting over informatie en toestemming en voorbeelddocumenten):

- het is duidelijk wie aanspreekpunt is waar deelnemende personen terecht kunnen met vragen over het onderzoek Ja

- het is duidelijk waar deelnemende personen klachten over deelname aan het onderzoek kunnen uiten en hoe deze behandeld zullen worden? Ja

- het is duidelijk dat deelnemende personen volledig vrij zijn om deel te nemen aan het onderzoek, en om hiermee op elk moment te stoppen wanneer zij dat willen, om welke reden dan ook Ja

- het is duidelijk voor deelnemende personen en/of hun vertegenwoordigers voorafgaand aan deelname wat doel, aard en duur, risico's en bezwaren van de studie zijn Ja

Vier keer Ja → doorgaan met vragenlijst (bijvoegen: je eigen, aangepaste versie van het

informatiedocument en de toestemmingsverklaring, eventueel gecombineerd tot één document; of het deel van je online vragenlijst dat gaat over informatie en toestemming)

Nee → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

14. Deze checklist ging over onderzoek met personen. Veel onderzoek vindt tegenwoordig plaats met Internetdata. Als het onderzoeksproject data gebruikt die op openbare plaatsen van het internet beschikbaar staan, is in principe geen toestemming van de mensen die het geplaatst hebben nodig, maar ook dan geldt dat je moet afwegen of je met het publiek maken van bepaalde gegevens de belangen van deze mensen op een onevenredige manier zou kunnen schaden. Is dit laatste in het voorgenomen onderzoek het geval?

Ja → toetsing door ETC-GW noodzakelijk, einde checklist → ga naar toetsprocedure

Nee → checklist afgerond

Leg aan het eind gekomen van de checklist de ingevulde resultaten vast door het ingevulde bestand op te slaan onder een nieuwe naam, en voeg dit bestand met, indien van toepassing, andere verklaringen (zoals het informatie/toestemmingsverklaring) bij je onderzoeksvorstel.

Bijlage I Tijdsplan

Datum	Meeting	Deadlines	Taken
9 april		9 april deadline onderzoeksvoorstel	<i>Doen:</i> Inleveren onderzoeksvoorstel bij de eerste en tweede lezer en op Brightspace
12-18 april			<i>Doen:</i> Inlezen interviews en observaties Wanneer akkoord, respondenten werven (wachten op feedback/akkoord) <i>Schrijven:</i> feedback verwerken
19-25 april			<i>Doen:</i> Inlezen interviews en observaties Wanneer akkoord, respondenten werven (wachten op feedback/akkoord) <i>Schrijven:</i> feedback verwerken
26 april- 2 mei	Individuele meeting Bespreken observatie en interviewproces		<i>Doen:</i> Observaties en interviews houden <i>Schrijven:</i> Methode (aanvullen) en transcriberen en analyseren
3-9 mei			<i>Doen:</i> Observaties en interviews houden <i>Schrijven:</i> Methode (aanvullen) en transcriberen en analyseren
10-16 mei			<i>Doen:</i> Observaties en interviews houden <i>Schrijven:</i> Methode (aanvullen) en transcriberen en analyseren
17-23 mei	Individuele meeting Bespreken analyseproces		<i>Doen:</i> Analyseren <i>Schrijven:</i> Resultaten
24-30 mei		Deadline resultaten delen	<i>Doen:</i> Document Resultaten inleveren
31 mei- 6 juni			<i>Schrijven:</i> Feedback verwerken van resultaten <i>Schrijven:</i> Conclusie en Discussie
7-13 juni		Deadline conclusie en discussie delen	<i>Schrijven:</i> Feedback conclusie en Discussie

14- 20 juni		15 juni vroege deadline scriptie 20 juni late deadline	<i>Doen:</i> overall feedback verwerken